

Research Paper

Protesting Performances and Common Worlds of Protesters: A Comparative Study of Protests in Iran from 2009 to 2022*Mortaza Norouzpoor¹ Abolfazl Delavari²

1. Ph.D. Student in Political Sciences of Allameh Tabataba'ei University, Tehran, Iran

2. Associated Professor of Political Sciences of Allameh Tabataba'ei University, Tehran, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.533>

Receive Date: 10 December 2024

Revise Date: 07 February 2025

Accept Date: 02 March 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

Political protests in Iran have undergone significant changes in recent years, both in terms of form and content. Between 2009 and 2022, apart from numerous protests that occurred on a limited or local scale, four large-scale protests with political content occurred in 2009, 2017, 2018, and 2022. Extensive research has been conducted on these protests. By summarizing the research conducted, three gaps in the studies can be identified, which this study seeks to address. First, the research conducted was cross-sectional and the evolution of the protests was not examined historically and comparatively. Second, protesting performance (repertoire) as a form of political discontent have not been examined independently in any of the works, and the few works conducted have been limited to literature and works of art related to the protests. Third, the analysis of the hidden meaning behind the protesting performance has not been carried out in any of the researchers, and this research seeks to answer these research gaps.

This study intends to examine the paradigmatic developments in the protesting performances and the way the protesters communicate and its relationship with the common world of the protesters. In this study, it should be noted that protest is a symbolic movement that is related to a semantic framework and should not be viewed as an incident, absolute form, or event. In analyzing protesting performances, it should be noted that they should not be viewed as a simple and singular method, but rather the protesting performance is obtained from the structure of the cultural reserve available to the actors and from this path it has a deep connection with their common world because the semantic reserve gives meaning to these performances.

Methodology

The approach of this research is phenomenological. Phenomenology seeks to create theory through understanding human behavior. This approach was formed in the critique of reductionism and objectivism. In phenomenology, instead of seeking the experience of consciousness, the researcher seeks awareness of experience. In this

* Corresponding Author:**Mortaza Norouzpoor, Ph.D.****E-mail:** morteza.noroozpour@gmail.com

study, instead of seeking external knowledge through observing protesting performances and the formation of protesters, we will seek to gain direct knowledge of the protesters' experience in using protesting performances and the relationship of these protesting performances with their worldview. In such a procedure, in accordance with the spirit of phenomenology and exploratory studies, the researcher refrains from a priori judgment, theoretical framework, and hypothesis formulation and tries to present an explanatory model of the phenomenon.

We have interviewed 60 protesters from different social spectrums who participated in the four periods of protests mentioned and have tried to identify the common world of meaning hidden in their protest actions. Then, an attempt was made to show the relationship between the changes that occurred in the form, content, and methods of protest during this 13-year period and the evolution of the protesters' common world. For this purpose, the technique of thematic analysis was used.

The purpose of thematic analysis is to identify the context of the content and to identify important or interesting patterns in the data to guide the research process. We have six steps in thematic analysis: familiarization with the data, extraction of initial codes, research on themes, review of themes, definition of themes, and writing a report. This method is widely used in qualitative research. This coding method is called primitive or open. This type of coding is very flexible and can be used within it other methods such as theoretical coding that leads to selected findings.

In the present study, first, various protesting performances were identified through field observation, social media videos, and other sources, and then during interviews with protesters, questions were asked about these performances and the meaning they derived from those performances. Finally, by combining the data, the initial themes were corrected using the themes from the interviews and a report was prepared.

Results and Discussion

By extracting and analyzing these interviews, we found that the following ten pattern changes occurred in political protests between 2009 and 2022: 1-Organization and communication networks of protesters: The network of protesters has moved beyond the framework of official institutions and has taken the form of friendly, local networks and internet networks. 2- Spreading and contagion of protests: In the protests after 2009, there was a spread among different strata, and from the protests of 2022 onwards, this spread also reached schools and adolescents. 3- Patterns of expression of protests and demands: In the protests from 2017 onwards, religious aspects in slogans and bridging the gap between protesters and the government through religious foundations have been set aside. 4- Patterns of space occupation: The protesters of 2009 even tried to introduce themselves as part of the 1979 revolution in their choice of space. However, the effort to reclaim revolutionary places from the established system gradually faded. From 2017 onwards, protesters abandoned the revolutionary spaces of the past and began to create new spaces for themselves. 5- Time-related events of protests: In the 2009 protests, apart from the first few days after the election, other times were based on a calendar of events derived from revolutionary and Islamic times or events resulting from the reformist movement. However, this practice changed for protesters after 2017, and they began to create their own calendar. On the anniversary of the November 2019 protests, gatherings were held in 2022, and in this way, the protesters created their own calendar and linked the protests of the years after 2017 to each other. 6- Protesting literature: The content of protest songs from 2017 and 2019 indicates that in those protests, the aspect of reconciliation, reform, and tolerance has gradually been set aside and has been replaced by angry and mourning protesters. In the protests of

2022, the element of hope also became more prominent in the common world of the protesters. In parallel with the evolution of the common world of the protesters, protest songs have also moved towards abandoning irony, eliminating metaphor, avoiding passive mourning, abandoning spiritual language and weakness, emphasizing anger, abandoning the old system (patriarchy or traditionalism), gender equality and hope for the future. At the same time, an invisible link has been created between all these protests. 7- The relationship between life and resistance: In the protests after 2022, we witnessed the formation of a new way of protest. In this way of protest, life took priority over resistance and struggle with government and was in fact a struggle for life. In other words, the very act of living in the way that individuals themselves wanted to find the meaning of resistance. What turns everyday life into a struggle is the high level of government intervention in the lives of individuals. 8- Street violence: Since 2017, protesters have become more violent, and even some of them, who belong to the new generation, have not recognized any other path in politics except this one, and politics for them is defined by the exercise of power by the government and the confrontation with it through violence by the protesters. 9- Symbolic actions: When the possibility of collective action is somehow denied and an individual finds themselves in a moral dilemma, they may resort to suicidal self-destructive actions to free themselves from the moral pressure of passivity and turn their life into a symbol of protest. This can be referred to as social suicide. Such actions also occurred during the protests of 2009 to 2022 as individual symbolic actions. 10- The ratio of awareness and protest: Political protests are usually the result of new awareness and meanings created for society, but these protests can also accelerate the growth of awareness at the societal level. The protests of 2009 made protesters aware of civil rights, but the protests of 2017 and 2019 made protesters aware of the refusal of reforms. However, the protests of 2022 created awareness about the rights of minorities, women, and tolerance for different lifestyles. What is observed during the years 2011 to 2022 is that every political protest can act as an opportunity for new awareness, and we observe a phenomenon that can be called awareness in protest? This awareness in the protests during 2011 had the color of civil rights, in 2017 and 2019 it had the color of disappointment with internal reforms, and in 2022 it had the color of familiarity with the rights of women and various minorities, while at the same time strengthening the belief in change from power of social resistance.

Conclusion

These pattern changes in the protests have been related to the change in the common world of the protesters. The developments in the common world of the protesters show that, in parallel with the increase in government intervention in various aspects of people's lives, the opportunities, rhythms, types, and methods of resistance and protest have also increased and become more diverse. In recent years, protesters have delegitimized official political mechanisms, such as elections, and have moved towards denying, negating, and severing any common ground with the ruling semantic system. The level, intensity, and variety of violence by the protesters have also expanded significantly during the years 2009 to 2022. During 2009, the protesters introduced themselves as carriers of nonviolent struggle and tried to negate revenge and invite the other side to the world of morality and fear of the afterlife. However, gradually, in line with the impasse in official political mechanisms, the protesters moved towards eliminating the ugliness of violence and developed a desire for revenge. This practice will gradually increase the material costs of accompanying the established political system. Narrative-making is another way of representing protest. But in addition to representing the protest, constructing a narrative can also

help reproduce the protest. An examination of the evolution of the protesters' common world shows that each protest is the result of accessing a new level of awareness, but awareness increases exponentially during the protest. This process began in 2009 and during each protest, new levels of social life were included. It seems that the continuation of this process, if general policies are not reformed, will lead to the complete invalidation of the ruling semantic system and provide a comprehensive semantic basis for the new order.

Keywords: Political Protest, Green Movement, Mahsa Movement, Common World, Iran.

References

- Akbari Moghadam N, Aazeri A M. (2022), "A Comparative Study of Protest Identity and Organizing Institutions of Social Movements in Iran during 2000-2018". *JHS*, 14 (1):79-114. (In Persian)
- Akram, S. (2014), "Recognizing the 2011 United Kingdom riots as political protest: A theoretical framework based on agency, habitus and preconscious". *British Journal of Criminology*, Vol. 54 (3), 375.
- Amini, S. and Omid, F. (2023). "The Semantic Evolution of Protest Slogans of the Last Three Decades in the Sphere of Political Discourses". *Political and International Approaches*, 14(3). (In Persian)
- Azkiya, M (2003). *Applied Research Methods*, Tehran: Kayhan. (In Persian)
- Buechler, Steven M. (1995). "New Social Movement Theories." *The Sociological Quarterly*, 36(3):441- 464.
- Chesters, G., & Welsh, I. (2004). "Rebel Colors: 'Framing' in Global Social Movements". *The Sociological Review*, 52(3), 314-335.
- Delavari, Abolfazl (2022), "Multilayered Analysis of Recent Protests: Towards Possible and Desirable Scenarios", *Quarterly Journal of Iranian Studies*, No. 21 and 22 (Fall and Winter), pp. 116-93. (In Persian)
- Dieter, Opp Karl (2016). *Social Movement and Political Protest, Theories and Approaches*, Translated by: Majid Abbasi, Tehran: Strategic Studies Research Institute. (In Persian)
- Esmail Zadeh Ashini (2022), "Study of factors affecting collective protest actions in Iran (2009 and 2017)", *Quarterly Journal of Political Science*, 59(18). (In Persian)
- Eyerman, Ron, and Andrew Jamison (1991). *Social Movements: A Cognitive Approach*. University Park, PA: Pennsylvania State U Press.
- Gurr, Ted Robert (2015), *Political Rebellion Causes, outcomes and alternatives*,

- translated by Saeed Sadeghi, Tehran: Strategic Studies Research Institute. (In Persian)
- Hamed Saidiaboeshagi, (2021). "Opponent Tactics in Shaping Urban Riots (A Case Study of November Turmoil)", *Journal of Crisis and emergency management*, 13(42), pp.33-73. (In Persian)
- Harsij, H. and Rabeie nia, B. (2023). "The Formation Pattern of Protest Movements with an Emphasis on the Role of Virtual Social Networks". *Journal of Applied Sociology*, 34(3), pp.1-22. (In Persian)
- Hosseini, H, Moghadamfar, H, Ghanbarpour, M. (2016). "Analysis of the role and function of virtual social networks in the events of the 2009 elections of the Islamic Republic of Iran". *Quarterly Journal of Security Perspectives*, 7(24). (In Persian)
- Jalaei pour H R, Nasr Esfahani A. (2014), "Framing Analysis of 2009 Post-election Events in Iran". *JHS*, 6 (1):137-161(In Persian)
- Johnston, Hank (2019). *What is a social movement?*, Translated by: Saeed Keshavarzi, Maryam Karimi, Tehran: Sales Publishing House. (In Persian)
- Karimi, Pamela (2024), *Women, Art, Freedom, Artists and Street Politics in Iran*, Leuven, Leuven University Press.
- Kowsari, Masoud (2019), *Approach and Method in Political Science, Comparative Method* by Abbas Manouchehri, Tehran: Samat (In Persian)
- Madani, Saeed et al. (2019), *The Fire of Silence, A Look at the Protests of November 2019*, Tehran: Rahman Institute. (In Persian)
- Maguire.M & Delahunt.B (2017), "Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-by-Step Guide for Learning and Teaching Scholars", *Dundalk Institute of Technology*, No. 3.
- McAdam, Doug, and David A. Snow, eds. (1997). *Social Movements: Readings on Their Emergence, Mobilization, and Dynamics*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.
- Melluci, Alberto (1989), *Nomads of the present: social Movements and individual needs in contemporary society*, Edited by J. keane and P. Mier. Temple university press.
- Mostafavi, A., Shahabi, M. and Shalchi, S. (2023). "Collective Behavior or Protest Action: A Study of the Social Unrest of November 2019 using grounded Theory". *Political and International Approaches*, 14(2), pp.211-236. (In Persian)
- Niakouee, A. (2015). "The Sociology of Political Conflicts in Iran". *Research Letter of Political Science*, 10(1), pp.199-230. (In Persian)

- Noroozpour, M. (2019). "Analysis of political protests of January 2018 in Iran". *Research Letter of Political Science*, 14(4) .(In Persian)
- Olson, Mancur (1965), *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard Economic Studies, first edition.
- Sabzevari Fard, Sanaz (2023). *Master's thesis entitled Phenomenology of Student Protests in Fall 2022*, Allameh Tabatabaei University. (In Persian)
- Saldana, johnny. (2019). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*, translated by Abdullah Givyan, Tehran: Scientific and Cultural Publications. (In Persian)
- Sardarnia, K. and Alborzi, H. (2022). "Analysis of Social Guild Protests in Iran from Perspective of Street Politics Theory". *Political Strategic Studies*, 11(40), pp.107-150. (In Persian)
- Shahi, Afshin (2020). "Iran's 2019-2020 Demonstrations: The Changing Dynamics of Political Protests in Iran." *Asian affairs: An American review*. 51.1: 1-41.
- Tilly, C (2006). *Regimes and Repertoires*. The university of Chicago press.
- Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. Addison-Wesley Pub. Co. Chicago Style (17th ed.) Citation. Tilly, Charles.
- Vafaei Kian, Mahla Sadat. (2023). *Master's thesis entitled, Analysis of the common world of protest songs in 2022*, Allameh Tabatabaei University. (In Persian)
- Valinejad, A. and Kazemi, A. (2021). "Sociological Analysis of Iran' 2019 Demonstrations". *Research Letter of Political Science*, 16(4). (In Persian)
- Williams, R. (2004). *The Cultural Contexts of Collective Action: Constraints, Opportunities, and the Symbolic Life of Social Movements*. In D. Snow, S. Soule, & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements*, pp. 91-115.

شیوه‌های اعتراض و نظام‌های معنایی معترضان: بررسی مقایسه‌ای اعتراضات ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱

* مرتضی نوروزپور^۱ ابوالفضل دلوری^۲

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

۲. عضو هیئت علمی دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult?ItemID=3483350442/1%>

20.1001.1.1735790.1403.20.1.7.4

چکیده

از سال ۱۳۸۸ تاکنون، چهار حرکت اعتراضی فراگیر با محتوای سیاسی (سال‌های ۱۳۸۸، ۱۳۹۶، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱) رخ داده است. هدف پژوهش حاضر، بررسی تغییرات ایجادشده در شیوه‌های اعتراض و نسبت این تغییرات با جهان معنایی معترضان است. روش انجام پژوهش، پدیدارشناسانه و ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه عمیق با ۶۰ نفر از معترضانی بوده است که در یک یا چند مورد از این اعتراض‌ها شرکت داشته‌اند. روش تحلیل داده‌ها نیز مبتنی بر تحلیل مضمون‌های موجود در این مصاحبه‌هاست. نتایج به‌دست‌آمده حاکی از این است که به‌موازات افزایش مداخله دولت در ابعاد گوناگون زندگی، فرصت‌های اعتراضی نیز متنوع‌تر شده است. معترضان از سیاست رسمی، از جمله انتخابات، مشروعیت‌زدایی کرده و به‌سوی نفی هرگونه نقطه مشترک با نظام معنایی حاکم حرکت کرده‌اند. مقاومت روزانه، به‌عنوان یکی از شیوه‌های اعتراضی، به‌مرور هزینه‌های روانی همراهی با نظم مستقر را بالا برده است. متناسب با ایجاد بن‌بست در سیاست رسمی، معترضان به‌سوی قبح‌زدایی از خشونت حرکت کرده‌اند. با ناامیدی بخشی از معترضان پس از سال ۱۴۰۱، گرایش به خودکشی اجتماعی در میان آن‌ها افزایش یافته است. آگاهی در اعتراض و آفرینش معانی جدید، از سال ۱۳۸۸ آغاز شد و در هر اعتراض، سطوح جدیدی از زیست اجتماعی را دربر گرفت. به‌نظر می‌رسد، ادامه این روند، در صورت عدم اصلاح بنیادین در سیاست‌های داخلی و خارجی، به بی‌اعتباری بیشتر نظام معنایی حاکم خواهد انجامید و بستر معنایی فراگیرتری را برای رخداد اعتراض‌های گسترده‌تر و شدیدتر فراهم خواهد کرد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

شیوه‌های اعتراضی، ایران ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱، جهان مشترک معنایی، اعتراض سیاسی، جنبش سبز، جنبش مهسا، دی ۱۳۹۶، آبان ۱۳۹۸

* نویسنده مسئول:

مرتضی نوروزپور

پست الکترونیک: morteza.noroozpour@gmail.com

مقدمه

در سال‌های اولیه پس از انقلاب ۱۳۵۷، اعتراض‌های گوناگونی رخ داد که مواردی همچون رویارویی‌های خیابانی نیروهای سیاسی و ایدئولوژیک، مطالبات صنفی و طبقاتی گروه‌های مختلف اجتماعی، رویارویی‌های مسلحانه قوم‌گرایانه، و عملیات تروریستی پرشمار گروه‌های معارض را دربر می‌گرفت. این اعتراض‌ها و درگیری‌ها از اواخر سال ۱۳۶۰، تقریباً روبه خاموشی نهاد؛ اما از اوایل دهه ۱۳۷۰ به این سو، امواج پرشماری از اعتراض‌های معیشتی، سیاسی، و قومی در حاشیه شهرها، مراکز دانشگاهی، یا برخی از مراکز استان‌ها رخ داد. تا اواخر دهه ۱۳۸۰، اعتراض‌های گسترده و فراگیر سیاسی‌ای که نهادها و رویه‌های حکمرانی را هدف قرار داده باشد، وجود نداشت، اما این نوع اعتراض‌ها، پس از اعلام نتایج انتخابات در خرداد ۱۳۸۸ با وسعت، شدت، و تداوم بی‌سابقه‌ای آغاز شد. اعتراض‌های یادشده، نشان‌دهنده گسترش و عمیق‌تر شدن شکاف میان بخش بزرگی از افراد طبقه متوسط جدید با نظام مستقر بود. پس از آن نیز شاهد زنجیره‌ای از اعتراض‌های شدید و خشونت‌بار، به‌ویژه در سال‌های ۱۳۹۶ تا ۱۳۹۸ بودیم که بیشتر با حضور طبقات پایین و درحاشیه شهرهای بزرگ رخ داد. اما از اواخر شهریور ۱۴۰۱، دور چندماهه‌ای از اعتراض‌های سراسری آغاز شد که کنشگران اصلی آن، زنان و جوانان بودند و با شیوه‌های جدیدی، کلیت نظم سیاسی و اجتماعی مستقر، به‌ویژه نمادهایی چون حجاب اجباری و نگاه رسمی به زنان، را به چالش می‌کشید.

از سال ۱۳۸۸ به این سو، شاهد تغییرات عمیقی در سرشت اعتراض‌های سیاسی در ایران (در ابعاد گوناگونی مانند گستره، تداوم، ترکیب اجتماعی، و مطالبات و الگوهای کنش معترضان) هستیم. نحوه نمایش اعتراض سیاسی و شیوه ارتباط معترضان نیز به‌گونه‌ای بنیادین متحول شد که لازم است به‌عنوان یکی از ابعاد اعتراض سیاسی بررسی شود. پژوهش حاضر، در پی این است که تحولات الگویی شیوه اعتراض‌ها و نحوه ارتباط معترضان و نسبت آن با جهان مشترک معنایی آنان را بررسی کند. بر این اساس، پرسش پژوهش این است که «شیوه‌های اعتراض در طول سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ چه تغییری کرده است؟» و «ریشه‌های این تغییرات چه نسبتی با تغییرات جهان معنایی معترضان دارد؟»

۱. پیشینه پژوهش

بسیاری از پژوهش‌های انجام‌شده درباره اعتراض‌های سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱، بر علل و

عوامل عینی این اعتراض‌ها متمرکز بوده‌اند؛ به‌عنوان نمونه، نیاکوئی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «جامعه‌شناسی منازعات سیاسی در ایران؛ انتخابات ۱۳۸۸» علت اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ را ضعف نهادمندی سیاسی و شکاف‌های اجتماعی ایدئولوژیک و هویتی معرفی کرده است.

حسینی، مقدم‌فر، و قنبرپور (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «واکاوی نقش و کارکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در حوادث انتخابات سال ۱۳۸۸ جمهوری اسلامی ایران» شبکه‌های اجتماعی با مدیریت و حمایت ویژه ایالات متحده آمریکا را از عوامل محرک اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ برشمرده‌اند.

شاهی و عبده تیریزی^۱ (۲۰۲۰) روند تاریخی اعتراض‌های چهار دهه اخیر از وقوع انقلاب اسلامی تا اعتراض به سرنگونی هواپیمای اوکراینی را بررسی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که وضعیت روبه‌افول اقتصادی در کنار انسداد سیاسی، تأثیر عمیقی بر اقبال آسب‌پذیرتر جامعه داشته است که اکنون به‌گونه‌ای فزاینده نقش فعال‌تری در به‌چالش کشیدن دولت ایفا می‌کنند و اعتراض‌های سال‌های اخیر، به طبقات متوسط محدود نمی‌شود.

ولی‌نژاد و کاظمی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «تحلیل جامعه‌شناختی ناآرامی‌های آبان ۱۳۹۸» به این نتیجه رسیده‌اند که بی‌ثبات‌کاری، پیوند بیشتری با این رخداد دارد و ترس از فقر یا فقر بیشتر از جمله عوامل اصلی این ناآرامی‌ها بوده است.

مصطفوی، شهبابی و شالچی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «رفتار جمعی یا کنش اعتراضی؛ مطالعه ناآرامی‌های اجتماعی آبان ۱۳۹۸ با استفاده از نظریه مبنایی»، ناتوانی سیاسی، فرسایش سرمایه اجتماعی، ساختار انگیزشی (سرخوردگی، شهروند عاصی، نارضایتی سیاسی، و نارضایتی اقتصادی)، مشروعیت نهادی پایین، فقیرتر شدن جامعه، تجهیز اطلاعات از طریق شبکه‌های اجتماعی، تشدید تحریم‌های اقتصادی، و انفجار ناشی از گرانی را از جمله عوامل محرک اعتراض‌های سال ۱۳۹۸ برشمرده‌اند.

دلآوری (۱۴۰۱) نیز در پژوهشی با عنوان «تحلیل چندلایه‌ای اعتراضات اخیر: به‌سوی سناریوهای ممکن و مطلوب» با تأکید بر ویژگی‌های خاص اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، از جمله نقش محوری زنان و جوانان و به‌چالش کشیده شدن ارزش‌ها، نهادها، و نمادهای بنیادین نظم

1. Shahi & Abdoh-Tabrizi

موجود، آن را یک جنبش ریشه‌دار اجتماعی-سیاسی چندبعدی با سویه‌های انقلابی شمرده که از مجموعه‌ای از علل و عوامل چندلایه و درهم‌پیچیده سرچشمه گرفته است و نقطه عطفی در تحول ذهنیت و زبان و الگوهای زیست اجتماعی ایرانیان به‌شمار می‌آید.

برخی پژوهش‌ها نیز بر عوامل ذهنی شکل‌گیری این اعتراض‌ها تمرکز داشته‌اند؛ به‌عنوان نمونه، نوروزپور (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «تحلیل اعتراض‌های سیاسی دی‌ماه ۱۳۹۶» به این نتیجه رسیده است که علت اصلی اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶، مسئله تبعیض و تحقیر بوده است.

وفایی کیان (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «واکاوی جهان معنایی ترانه‌های اعتراضی سال ۱۴۰۱»، علت واکنش معترضان به مرگ مهسا امینی را تلاش برای خودابرازگری سوژه دانسته و بر این نظر است که سوژه اجتماعی در متن این جریان، «انکار» خود را با «اعتراض» پاسخ می‌دهد؛ زیرا، امر سیاسی در پیوند با امر اجتماعی، در پی ساخت یک هویت تکین و یکپارچه است و سوژه برای «خود بودن»، علیه این کل دست به عصیان زده است.

سبزواری فرد (۱۴۰۳) در پژوهشی با عنوان «پدیدارشناسی اعتراض‌های دانشجویی پاییز ۱۴۰۱» به این نتیجه رسیده است که علت اصلی اعتراض‌ها، نیازهای ذهنی بوده است و در رأس این نیازها، احساس عدم تعلق به نظام موجود و نداشتن وضعیت مطلوب قرار دارد.

تعداد انگشت‌شماری از پژوهش‌ها، به گونه‌شناسی اعتراض‌ها توجه کرده‌اند. مدنی و همکاران (۱۳۹۹)، در پژوهشی با عنوان «آتش خاموش، نگاهی به اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸» ضمن بررسی اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸، تاکتیک‌های معترضان را در قالب اقداماتی همچون خاموش کردن اتومبیل، اعتراض‌های فردی، بستن جاده‌ها، اعتصاب‌ها، و حمله به مکان‌های ایدئولوژیک شناسایی کرده‌اند. این نویسندگان با بررسی گستردگی جغرافیایی و اقشار حاضر در صحنه، سرانجام، به این نتیجه رسیده‌اند که معترضان آبان ۱۳۹۸، فاقد هویت و دیدگاهی یگانه یا هماهنگ بودند؛ بنابراین، کنش آبان، فاقد الزامات تبدیل شدن به یک جنبش اجتماعی بوده و سویه‌های شورشی آن، پررنگ‌تر بود.

جلایی‌پور و نصراصفهان‌ی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «رخداد‌های انتخابات ۱۳۸۸ از چشم‌انداز تحلیل چارچوب» پس از بررسی رخداد‌های انتخابات ۱۳۸۸ نتیجه گرفته‌اند که در آن اعتراض‌ها، رابطه میان رهبران جنبش و بدنه آن، یک رابطه دوسویه بود و این تغییرات چارچوبی ناشی از تأثیر بدنه بر رهبران بوده است.

ابواسحاقی (۱۴۰۰) در پژوهشی کمی با عنوان «تاکتیک‌های حریف در شکل‌دهی اغتشاشات شهری (مطالعه موردی اغتشاشات آبان‌ماه ۱۳۹۸)» از طریق توزیع پرسش‌نامه میان مسئولان امنیتی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، بسیج، و قرارگاه ثارالله تهران، اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸ را در قالب «اغتشاش و بحران» دسته‌بندی کرده است که می‌بایست آن را مدیریت کرد.

سردارنیا و البرزی (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «تحلیل اعتراض‌های صنفی-اجتماعی اخیر در ایران از منظر نظریه سیاست خیابان»، ویژگی‌های اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ تا آبان ۱۳۹۸ را خودانگیختگی، نبود رهبری مشخص و فراگیر، نقش شبکه‌های اجتماعی، افزایش رادیکالیسم، شکل‌گیری ارتباطات افقی، گسترش زنجیری و سریالی اعتراض‌ها، ماهیت اقتصادی و اجتماعی اعتراض‌ها، سیالیت و تحول در تاکتیک‌های اعتراضی، و نقش قابل توجه جوانان و نوجوانان و مناطق محروم شهری در اعتراض‌ها برشمرده‌اند.

سرانجام اینکه تنها تعداد انگشت‌شماری از پژوهش‌ها، در پی بررسی تحولات الگویی در اعتراض‌های سیاسی دهه‌های اخیر ایران بوده‌اند؛ برای مثال، اکبری مقدم و حاضری (۱۴۰۱)، در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی هویت اعتراضی و نهادهای سازمان‌بخش جنبش‌های اجتماعی در ایران طی سال‌های ۱۳۹۶-۱۳۷۸» با بررسی سه مجموعه حرکت اعتراضی سال‌های ۱۳۷۸، ۱۳۸۸، و ۱۳۹۶ به لحاظ سازمان‌یابی، به این نتیجه رسیده‌اند که سازمان اصلی معترضان در سال ۱۳۷۸، ترکیبی از احزاب رسمی اصلاح‌طلب، تشکل‌های رسمی دانشجویی، و حلقه‌های روشنفکری دینی بود.

در جنبش ۱۳۸۸ افراد مرتبط با پویش‌ها و ستادهای انتخاباتی، احزاب رسمی اصلاح‌طلب، و تشکل‌های رسمی دانشجویی، نقش سامان‌بخشی را به‌عهده داشتند و هسته‌های معترض صنفی یا گروه‌های معترضی که به‌طور مستقیم در معرض تهیدستی بودند، موتور محرک سازمانی اعتراض‌های ۱۳۹۶ بودند.

امینی و امیدی (۱۴۰۲)، در پژوهشی با عنوان «تطور معنایی شعارهای اعتراض‌های سه دهه اخیر در سپهر گفتمان‌های سیاسی»، با تکیه بر شعارهای اعتراض‌های سه دهه اخیر، نسبت هریک از اعتراض‌ها را با گفتمان‌های سیاسی موجود بررسی کرده و نتیجه گرفته‌اند که اعتراض‌های سال ۱۳۷۸، همخوان با گفتمان اصلاحات، اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ در تقابل با گفتمان عدالت‌طلبی دولت مستقر، و اعتراض‌های دهه ۱۳۹۰، با گفتمان اعتدال دولت مستقر

و اختلال کارکردی آن دولت همخوان بوده‌اند.

با جمع‌بندی پژوهش‌های انجام‌شده می‌توان سه خلاً پژوهشی را شناسایی کرد که پژوهش حاضر در پی پر کردن آن است؛ نخست اینکه پژوهش‌های انجام‌شده به‌صورت مقطعی بوده و روند تحول اعتراض‌ها به‌شکل مقایسه‌ای بررسی نشده است؛ دوم اینکه، شیوه‌های اعتراضی به‌عنوان شکل ظهور نارضایتی سیاسی، در هیچ‌کدام از آثار به‌گونه‌ای مستقل بررسی نشده و کارهای انگشت‌شمار انجام‌شده به ادبیات و آثار هنری مرتبط با اعتراض‌ها محدود مانده است؛ سوم اینکه معناکاوی نهفته در دل شیوه‌های اعتراضی در هیچ‌یک از آثار، انجام نشده است که پژوهش حاضر در کنار پرسش اصلی، در پی جبران این خلأهای پژوهشی است.

۲. چارچوب نظری پژوهش

اعتراض سیاسی به اقدامات جمعی در حوزه سیاسی گفته می‌شود که کلیت نظم سیاسی، جهت‌گیری سیاست‌ها، و اقدامات گروه حاکم را به‌چالش می‌کشد. این اعتراض‌ها از تظاهرات غیرخشونت‌آمیز تا درگیری خشونت‌آمیز و از جنبش‌های سیاسی تا شورش‌های سیاسی را دربر می‌گیرد؛ اما ویژگی اصلی اعتراض سیاسی، انجام اقدامات غیررسمی در راستای گرفتن امتیازهای مختلف از نظام حاکم است (دیتز، ۱۳۹۵).

تا اواخر دهه ۱۹۶۰، نگاه به موضوع اعتراض‌های سیاسی، منفی بود و این پدیده نوعی آسیب و عارضه به‌شمار می‌آمد که نظم مسلط و در نتیجه، امنیت را به مخاطره می‌اندازد (گر، ۱۴۰۱، ۲۷). بیشتر رویکردهای نظری در بررسی اعتراض‌ها و منازعات سیاسی نیز متأثر از همین نگاه و از نوع روانشناختی بود؛ برای مثال، روانشناسانی مانند گابریل تارد^۱ (۱۹۰۱) با طرح مفاهیمی همچون «توده مردم^۲» و «جماعت^۳» بر این نظر بودند که جماعت بر پایه تقلید رفتار می‌کنند و رفتارهای آن‌ها اندیشیده‌شده نیست و اعتراض و ناآرامی اجتماعی، ناشی از جوشش رفتارهای احساسی و اغراق‌آمیز است. لو بُن^۴ (۱۹۶۰) نیز با طرح مفهوم رفتار توده‌ای بر این نظر بود که بخش زیادی از رفتارهای انسان‌ها، ناشی از انگیزه‌های پنهان، تقلید،

1. Tarde
2. Public
3. Crowd
4. Le Bon

غیرعقلانی، و ناخودآگاه است.

در پی تحولاتی که در نیمه دوم قرن بیستم میلادی روی داد، چنین نگاهی به مسئله اعتراض سیاسی، به مرور تعدیل شد. جنبش حقوق مدنی سیاه‌پوستان و مبارزات زنان، جامعه‌شناسان امریکایی را به سوی الگوسازی از این اعتراض‌ها سوق داد. آنان با الهام‌گیری از دموکراسی کثرت‌گرای امریکایی که مبتنی بر منازعه بر سر تخصیص منابع بود و در سایه ادبیات اقتصادی کلاسیک، اقدام به پایه‌ریزی نظریه‌های انتخاب عقلانی کردند. تلاش مانکور اولسون^۱ (۱۹۶۵) برای تبیین دلایل کنش جمعی بر این مفروض بنا شده بود که انسان‌ها، موجوداتی عقلانی هستند که در سایه ترجیحات شخصی دست به انتخاب می‌زنند. با وجود این، نظریه‌های اخیر که بیشتر در فضای سندیکالیسم، کلیساهای حامی سیاه‌پوستان، سازمان‌های جنبش اجتماعی و در بستر سیاست امریکایی شکل گرفته بودند، معمولاً بر ابعاد عینی و عوامل اقتصادی و اجتماعی تمرکز داشتند و نقش احساسات، فرهنگ، و نظام‌های معنایی را نادیده می‌گرفتند.

در اروپا نیز، از اواخر قرن ۱۹ تا میانه قرن ۲۰، بیشتر تبیین‌ها و تفسیرها از اعتراض‌های سیاسی، یا مبتنی بر نظریه‌های مارکسیستی، اقتصاد سیاسی، و مبارزات طبقه کارگر بود یا به‌عنوان مسئله‌ای ضدامنیت و غیرمنطقی برشمرده می‌شد؛ اما به مرور و با رخداد اعتراض‌هایی همچون اعتراض‌های مه ۱۹۶۸ در اروپا، به سویه‌های دیگری از تبیین و تفسیر منازعات و اعتراض‌های سیاسی نیز توجه شد. در دهه ۱۹۷۰، پژوهشگرانی مانند آلن تورن و ملوچی، توجه خود را بر نقش هویت و نظام‌های معنایی در اعتراض‌ها و جنبش‌های اجتماعی و سیاسی برگرداندند. این نگاه در ادامه چرخش فرهنگی‌ای بود که در کلیت علوم اجتماعی رخ داد و سایه خود را بر مطالعات حوزه اعتراض‌های سیاسی نیز انداخت و با عنوان «جنبش اجتماعی جدید» مطرح شد (ملوچی^۲، ۱۹۸۹). این نگاه در دهه‌های بعد، گسترش بیشتری پیدا کرد. در این راستا پژوهشگرانی همچون ایرمن و جمیسون^۳ (۱۹۹۱) بر نقش سازنده جنبش‌های اجتماعی تأکید کردند و استیون بوچلر^۴ (۱۹۹۵) مفاهیمی همچون نمادها و هویت‌ها در

1. Olson
2. Melluci(1989)
3. Eyerman & Jamison
4. Buechler

قلمرو غیررسمی را به عنصر اصلی در تعریف اعتراض‌ها و جنبش‌های اجتماعی جدید تبدیل کرد.

در مباحث مربوط به جنبش‌های اجتماعی جدید، بیش از عرصه‌های نهادی و ساختاری‌ای مانند دولت و اقتصاد سیاسی، بر عرصه‌های ذهنی‌ای مانند ایده‌ها، هویت‌ها، فرهنگ، و زندگی روزمره تأکید می‌شود. پژوهشگرانی همچون دوگ مک‌آدام و دیوید اسنو^۱ (۱۹۹۷) نیز که در چارچوب رویکردهای فرایند سیاسی قرار می‌گیرند بر این نظرند که جنبش اجتماعی، یک اقدام جمعی است که در خارج از سازوکارهای نهادی رسمی و حول محور ایده‌هایی چون آزادی، عدالت، دموکراسی، و توزیع منابع، شکل می‌گیرد و تداوم می‌یابد.

افزون بر جنبش‌های اجتماعی، شکل‌های دیگر اعتراض سیاسی، مانند شورش‌ها، نیز از تغییر نگاه پژوهشگران دور نمانده است. در پژوهش افرادی همچون رابرت گر شورش به‌عنوان پدیده‌ای سیاسی معرفی شد که برای پاسخ به انتظارات محقق‌نشده ناشی از تغییرات اجتماعی رخ می‌دهد و در واقع، رویدادی ناشی از نارضایتی است (گر، ۱۴۰۱، ۱۶). در چنین رویکردی، فرد شورشی نیز دارای ایده‌ها و هویت‌هایی است که به‌رغم سازمان‌یافته نبودن، الزاماً غیرمنطقی و احساسی نیست. سادیا اکرم^۲ (۲۰۱۴)، بررسی موضوعی مانند شورش شهری را در چارچوب اعتراض سیاسی دسته‌بندی می‌کند و بر این نظر است که برخلاف تصورات و انگاره‌هایی که شورش‌ها را ناشی از اقدامات جوانانی خشمگین، جنایتکار، فرصت‌طلب، و فاقد ایده و عقلانیت معرفی می‌کنند، شورش‌ها، اصولاً سیاسی و دارای رگه‌هایی از عقلانیت و پیوستگی تاریخی هستند. وی با طرح مفهوم بوردیوی «عادت‌واره^۳»، انگیزه‌ها و ویژگی این نوع کنش‌های اعتراضی را شناسایی کرده و بر این نظر است که ایده‌ها و انگیزه‌ها، الزامی برای بیان ندارند و بخشی از آن‌ها، ناخودآگاه هستند و وظیفه یک پژوهشگر این است که این انگیزه‌ها و ایده‌های پنهان‌شده را شناسایی کند.

اعتراض سیاسی، جنبه‌های دیگری نیز دارد. پژوهشگرانی همچون تیلی^۴ (۱۹۷۸)، در

1. McAdam & Snow
2. McAdam & Snow
3. Habitus
4. Tilly

کنار ایده‌هایی که جهان معنایی معترضان را می‌سازند و آن‌ها را یکپارچه می‌کنند، از گروه‌ها (سازمان‌ها) و رویدادهایی که بخشی از حوزه‌های کنشی هستند، به‌عنوان دو پایه دیگر تحلیل، نام می‌برند. تیلی در مورد شیوه‌های اعتراض نیز بر این نظر است که نوآوری کنشگران اعتراض، درون یک متن نوشته شده است (تیلی، ۲۰۰۶، ۴). آنچه تیلی از آن با عنوان «متن» یاد می‌کند، همان چارچوب‌های فکری، اندیشه‌ای، شیوه‌های شناختی، و درعین حال، ساختاری است. در همه بررسی‌های انجام‌شده درباره شیوه‌های اعتراض بر این موضوع تأکید می‌شود که اعتراض، یک حرکت نمادین مرتبط با یک چارچوب معنایی است و نباید به آن به چشم یک حادثه، فرم مطلق، و اتفاق نگاه کرد. در تحلیل شیوه‌های اعتراض می‌بایست به این موضوع توجه داشت که با آن‌ها نباید به‌عنوان شیوه‌ای ساده و تکین نگاه کرد، بلکه شیوه اعتراض از دل ساختار ذخیره فرهنگی در دسترس کنشگران به دست می‌آید و از همین مسیر با جهان معنایی آن‌ها ارتباط عمیقی دارد؛ زیرا، ذخیره معنایی به این شیوه‌ها معنا می‌بخشد. ویلیامز^۱ (۲۰۰۴) برای توصیف این شیوه‌ها از اصطلاح «رپرتوار»^۲ استفاده می‌کند که به معنای قطعه‌های هنری از پیش تمرین شده است؛ زیرا، شیوه‌های اعتراض نیز در زندگی روزمره افراد، تمرین شده و در لحظه اعتراض، تنها به روی صحنه می‌آیند.

همان‌گونه که جانستون (۱۳۹۸) نشان داده است، در مطالعات اعتراض‌های سیاسی، به‌طور هم‌زمان باید به سه فضا توجه داشت: فضای ساختاری (شبکه معترضان، گروه‌ها، سمن‌ها، و...)، فضای مرتبط با نحوه بروز و ظهور (پرفورمنس یا همان رپرتوار) و فضای مفهوم‌پردازانه تفسیرگرایانه. جانستون از بعد مفهوم و جهان معنایی به‌عنوان دال مرکزی شکل‌دهی به یک اعتراض یاد می‌کند و بر این نظر است که ایده‌ها، هویت‌ها، و پرفورمنس‌ها، یک رابطه دوسویه دارند. چنین رابطه‌ای میان شبکه‌ها و ایده‌ها نیز برقرار است. یکی از مهم‌ترین وظایف پژوهشگر، کشف ارتباط میان این سه جزء با یکدیگر و به‌ویژه با دال مرکزی آن‌ها، یعنی جهان معنایی معترضان، است. این پژوهش در پی کشف تحول شیوه‌های اعتراضی و نسبت این تحول با تغییرات در ایده‌ها، هویت‌ها، و به تعبیر جامع‌تر، جهان معنایی است.

1. Williams
2. Reperatoir

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی و هدف آن، پدیدارشناسی شیوه‌های اعتراضی مشارکت‌کنندگان در اعتراض‌های سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ و بررسی نسبت این شیوه‌های اعتراضی با جهان معنایی معترضان است. مهم‌ترین این اعتراض‌ها عبارتند از: (۱) اعتراض به نتایج انتخابات ریاست‌جمهوری در خرداد ۱۳۸۸ که از ۲۳ خرداد ۱۳۸۸ تا دی‌ماه همان سال ادامه یافت؛ (۲) اعتراض به تنگناهای معیشتی و افزایش قیمت کالاهای اساسی در دی‌ماه ۱۳۹۶؛ (۳) اعتراض به افزایش ناگهانی قیمت بنزین در آبان ۱۳۹۸؛ (۴) اعتراض‌های دامنه‌دار به حجاب اجباری و برخوردهای خشونت‌آمیز با زنان و دختران که در پی مرگ مهسا امینی در بازداشتگاه پلیس امنیت در اواخر شهریور ۱۴۰۱ آغاز شد و تا پایان همان سال، کم‌وبیش ادامه یافت.

رهیافت حاکم بر این پژوهش، پدیدارشناسانه و ابزار گردآوری داده‌ها، مصاحبه عمیق و روش تحلیل داده‌ها نیز تحلیل مضمون است. هوسرل، پدیدارشناسی را در رویارویی نظری با طبیعت‌گرایی (پوزیتیویسم)، ذهن‌گرایی، و دوگانه ذهن و عین مطرح کرد. در فضایی که عینیت‌گرایان، طبیعت را چیزی ورای ذهن و دارای موجودیت مستقل و ذهن‌گرایان، مفاهیم را ساخته ذهن می‌دانستند، پدیدارشناسانی همچون هوسرل، با طرح موضوعاتی مانند حیثیت التفاتی و قصدیت^۱، این ادعا را مطرح کردند که ادراک، همواره ادراک چیزی و آگاهی، همواره آگاهی از چیزی است (اسمیت، ۲۰۰۶، ۲۳۳). طرح این موضوع، سبب کم‌رنگ شدن دوگانه عین و ذهن می‌شود.

پدیدارشناسی، در پی ایجاد نظریه از طریق درک رفتار انسانی با توجه به ابعاد عمل آن است (ازکیا، ۱۳۸۲، ۱۰۱). پدیدارشناسی در نقد فروکاست‌گرایی و عینی‌گرایی شکل گرفت. در پدیدارشناسی، به جای اینکه پژوهشگر در پی تجربه آگاهی باشد، به دنبال آگاهی از تجربه است. در این پژوهش نیز به جای اینکه در پی کسب آگاهی بیرونی از طریق مشاهده شیوه‌های اعتراضی و تشکیل‌یابی معترضان باشیم، به دنبال آگاهی از تجربه معترضان در به‌کارگیری شیوه‌های اعتراضی و ارتباط این شیوه‌های اعتراضی با جهان‌بینی آن‌ها به صورت مستقیم هستیم. در چنین رویه‌ای، همسو با روح حاکم بر پدیدارشناسی و مطالعات اکتشافی، پژوهشگر از قضاوت پیشینی، چارچوب نظری، و طرح فرضیه خودداری و تلاش می‌کند تا

1. Intentionality

الگوی شرح‌دهنده بر پدیده ارائه دهد.

در این راستا، با ۶۰ نفر از معترضان از طیف‌های گوناگون اجتماعی، که در چهار دوره اعتراض‌های مورد اشاره شرکت داشته‌اند، مصاحبه و تلاش کرده‌ایم، جهان مشترک معنایی نهفته در کنش اعتراضی آن‌ها را شناسایی کنیم. سپس، کوشیده‌ایم تا نسبت تغییراتی که در شکل، محتوا، و شیوه‌های اعتراض در این دوره سیزده‌ساله رخ داده است را با تحول نظام معنایی معترضان نشان دهیم. برای این کار از شیوه تحلیل مضمون استفاده کرده‌ایم.

هدف تحلیل مضمون، مشخص کردن زمینه بحث و الگوهای مهم یا جالب در داده‌ها به منظور هدایت روند تحقیقات است. این روش، چیزی بیشتر از دسته‌بندی داده‌ها است. براون و کلرک، شش گام در تحلیل مضمون دارند: آشنایی با داده‌ها، استخراج کدهای اولیه، پژوهش درباره مضامین، مرور مضامین، تعریف مضامین، و نوشتن گزارش. روشی که براون و کلرک ارائه می‌دهند در پژوهش‌های کیفی، کاربرد فراوانی دارد. در برخی منابع دیگر، این شیوه کدگذاری را «بدوی» یا «باز» نامیده‌اند. این نوع کدگذاری، بسیار منعطف است و در دل آن می‌توان از روش‌های دیگری مانند کدگذاری نظریه‌ای استفاده کرد که به گزینش یافته‌ها منجر می‌شود (مگایر و دلاهان، ۲۰۱۷).

در پژوهش حاضر، ابتدا از طریق مشاهده میدانی، ویدیوهای شبکه‌های اجتماعی، و منابع دیگر، انواع شیوه‌های اعتراضی شناسایی شد و سپس، در فرایند مصاحبه با معترضان، از شیوه‌های یادشده و معنایی که از آن‌ها برداشت می‌کنند، سؤال پرسیده شد و سرانجام، با ترکیب داده‌ها، مضامین اولیه با استفاده از مضامین به‌دست آمده از مصاحبه‌ها، تصحیح و گزارش آن تهیه شد. روند استنتاج مفاهیم از کدهای اولیه در جدول شماره (۱) ارائه شده است.

1. Maguire & Delahunt

جدول شماره (۱). روند استنتاج مفاهیم از کدهای اولیه

مفاهیم کلی	مفاهیم جزئی	مضامین ثانویه	کد اولیه
الگوی ارتباط: تحول از سیاست نهادی به سیاست جنبشی	سیاست نهادی	ارتباطات شفاف که به طور مشخص به امر سیاسی می‌پردازند.	پیشینه عضویت در احزاب
			پیشینه عضویت در تشکل‌های سیاسی
			مشارکت در ستاد نامزدهای اصلاح طلب
			حضور خانوادگی
	سیاست جنبشی	ارتباطات غیرسیاسی که در زمان رخداد، کارکرد سیاسی می‌یابند.	ارتباطات دوستانه مبتنی بر هم‌محل بودن
			ارتباط از طریق شبکه‌های اجتماعی
			عضویت در تشکل‌های هنری، علمی، و صنفی که کارکرد سیاسی یافته‌اند.
			نامیدی از اپوزیسیون و احزاب اصلاح طلب
الگوی انتشار: تحول از اعتراض‌های محدود به اعتراض‌های فراگیر	عدم سرایت و اعتراضات محدود	محدودیت‌های ارتباطی و عدم گسترش ناراضیاتی	سرایت اخبار به صورت دهان‌به‌دهان
			عدم احساس هم‌ذات‌پنداری با اعتراضات دانشجویی و دوم خرداد
			عدم اطلاع از اعتراضات مناطق محروم و کارگری
			عدم ارتباط با دروس و ایدئولوژی حاکم بر مدارس
	سرایت فراگیر	گسترش ناراضیاتی و دخالت دولت	ناراضیاتی از وضع اقتصادی خانواده و کشور
			تحصیل در مدارس با فضای سیاسی یا خانواده سیاسی
			آگاهی از طریق شبکه‌های اجتماعی
			کسب آگاهی‌های جدید
الگوهای بیان اعتراض‌ها و مطالبات: از سکوت تا شعارهای شالوده‌شکنانه	روداری اصلاح‌طلبانه	نظام اخلاقی اصلاح‌طلبانه و پلورالیسم	دل‌بستگی به ایده‌های معنویت‌گرایانه
			پیروی از روشنفکری دینی
			متعلق دانستن خود به انقلاب ۱۳۵۷
			روداری در مقابل مخالف
	خشم انقلابی و انکار دیگری	کنار گذاشتن روداری	امید به اصلاحات
			گذر از اصلاحات
			امید به انقلاب
			مردود شمردن کلیت نظام و نفرت
الگوهای اشغال فضا: از بازپس‌گیری مکان‌های انقلابی تا خلق فضاهای جدید	تلاش برای بازپس‌گیری مکان‌های انقلابی	متعلق دانستن خود به نمادهای انقلاب ۵۷	نوستالژیک بودن مکان‌های انقلابی
			متعلق دانستن خود به انقلاب ۵۷
			تعبیر الگوی ارتباطی
			انکار هر نوع وابستگی به نظام اسلامی
	خلق فضاهای جدید	تلاش برای خلق آترناتیو	متعلق دانستن خود به انقلاب ۱۳۵۷
			دل‌بستگی به شخصیت‌های انقلابی
			همدلی با حوادث انقلاب ۱۳۵۷
			خلق حوادث و رویدادهای جدید
مناسبت‌های زمانی اعتراض‌ها (از تقویم انقلابی تا خلق تقویم جدید)	تقویم انقلاب ۱۳۵۷	تلاش برای خلق آترناتیو	گذر از معنویت‌گرایی و سوق پیدا کردن به سوی زندگی
	تقویم انقلابی علیه انقلاب ۵۷	تلاش برای احیای ایده‌های	هواداری از خواننده‌های سنتی ابتدای انقلاب (شجریان)
ادبیات	زندگی برای	تلاش برای احیای ایده‌های	

اعتراضی: از سرودهای انقلابی تا ترانه‌هایی برای زندگی	انقلاب (اصلاح‌طلبی و دلبستگی به انقلاب ۱۳۵۷)	گذشته	پیچیده‌گویی و در لفافه صحبت کردن	
		دلبستگی به انقلاب ۱۳۵۷	علاقه به موسیقی انقلاب ۱۳۵۷ و موسیقی مشروطه	
			فضای آندوهگین و غمبار ناکامی و هم‌ذات‌پنداری با کودتای ۱۳۳۲	
			تلاش برای مصالحه	
			اظهار ناتوانی در مقابل نظام	
	امید به اصلاحات			
	انقلاب برای زندگی (گذر از انقلاب ۱۳۵۷ و امید به براندازی)	امید به اصلاحات	امید به اصلاحات	
		ناامیدی از اصلاحات	ناامیدی از اصلاحات	
		امید به براندازی	خشم و عصبانیت نسبت به نظام	
			امید به انقلاب و براندازی	
نفرت از نظام و وابستگان				
زمینی شدن سیاست	تلاش برای زندگی معمولی			
صراحت کلام	صراحت کلام			
نسبت زندگی و مبارزه (از زندگی برای مبارزه تا زندگی به‌مثابه مبارزه)	کنار گذاشتن زندگی برای مبارزه	ناامیدی از اصلاح انقلاب ۱۳۵۷	گذر از ایدئولوژی انقلاب ۱۳۵۷	
		۱۳۵۷	شکست مبارزه بدون خشونت	
	مبارزه برای زندگی / زندگی به‌مثابه مبارزه	مبارزه برای زندگی	رویارویی با خشونت عریان	
		اعتیاد به تجربه آزادی	دخالت دولت در عرصه‌های زندگی	
		امید به آینده	چشیدن طعم آزادی هنگام اعتراضات	
		احساس اکثریت بودن	رؤیاسازی برای آینده	
			حمایت از طرف دیگران	
خشونت خیابانی (از خویشن‌داری تا فحاشی و از نفرین تا انتقام)	روثاری و خویشن‌داری	اعتقاد به رویه‌های اصلاح‌طلبانه	مبارزه مدنی	
			نفرین ظالم	
			تقیب خشونت	
	میل به انتقام و خشونت	تجربه زیسته	رویارویی با خشونت عریان	
		افزایش کینه و میل به خشونت	ناامیدی از مبارزه مسالمت‌آمیز	
		ناامیدی و بی‌معنا دانستن سیاست رسمی	نفرت و عقده‌گشایی	
		میل به انتقام‌گیری		
		مسخره دانستن سیاست از طریق صندوق رأی		
اقدامات نمادین (از رنگ‌ها و نشانه‌های نمادین تا خودآزایی‌ها و خودکشی‌های نمادین)	اقدامات نمادین	نشان دادی علامت پیروزی و میچ‌بند سبز	حمایت از طرف دیگران	
		اعتصاب و حمایت از اعتصاب	آسیب دیدن از شرایط اقتصادی	
		افزایش هزینه شر	هزینه جمعی دادن برای سرشکن شدن هزینه	
	خودکشی و خودآزایی	اقدامات فردی	ناامیدی از اقدام جمعی	
			عذاب وجدان شخصی	
آگاهی و اعتراض (از آگاهی‌های اعتراض‌آفرین تا آگاهی‌بخش)	آگاهی‌های اعتراض‌آفرین	عدم همخوانی انتظارات با نظام معنایی حاکم	آشنایی با مفاهیم دموکراتیک پس از دوم خرداد	
			ناامیدی از اصلاحات	
	اعتراضات آگاهی‌بخش	آگاهی در اعتراض		رویارویی با واقعیت در اعتراضات
				آشنایی با حقوق بشر

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، هر شیوه اعتراضی می‌تواند ترکیبی از چند محور معنایی باشد. در بخش گزارش به‌منظور آشناسازی ذهن خواننده با مضامین دسته‌بندی‌شده، تلاش شده است متن بخشی از مصاحبه با معترضان، آورده شود و خلاصه‌ای از وضعیت ایشان هم با حفظ محرمانگی ارائه شده است. در انتخاب موارد مصاحبه تلاش شده است بیشترین تنوع در دسترس برای معترضان در نظر گرفته شود. برای تحلیل تغییرات شیوه‌های اعتراضی در سال‌های مورد بررسی نیز از روش مقایسه‌ای استفاده کرده‌ایم. این روش، راهی برای استنباط علمی از طریق مقایسه همانندی‌ها و تفاوت‌های پدیده‌های اجتماعی است (کوثری، ۱۳۹۹، ۲۶۳-۲۵۵).

۴. یافته‌های پژوهش

برپایه مضامین برگرفته از مصاحبه‌ها، می‌توان ۱۰ تحول معنادار را در شکل و شیوه‌های اعتراض بین سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ مشاهده کرد که متأثر از تحول در جهان معنایی معترضان بوده و در ادامه شرح داده شده است.

۱-۴. الگوهای ارتباطات و تشکلهای سیاسی: تحول از سیاست نهادی به سیاست

جنبشی

مضامین موجود در مصاحبه‌ها بیانگر این است که از سال ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱، معترضان به تدریج از چارچوب‌های سیاست نهادی دور شده و به تحرک در بیرون از نهادهای رسمی سیاسی روی آورده‌اند. همچنین، از وابستگی معترضان به تشکلهای موجود کاسته شده است. بیشتر معترضان سال ۱۳۸۸، خود را اصلاح طلب (دوم‌خردادی) می‌نامیدند. این افراد یا خانواده‌شان در تمام یا بیشتر انتخابات‌های گذشته به اصلاح طلبان رأی داده بودند. همچنین، بیشتر آن‌ها با ستادهای رسمی نامزدهای انتخاباتی در ارتباط بوده یا عضو تشکلهای دانشجویی یا احزاب سیاسی‌ای همچون «مشارکت ایران اسلامی»، «اعتماد ملی»، «کارگزاران»، یا «جبهه ملی» بوده‌اند یا دست‌کم پیش از روز رأی‌گیری در نشست‌ها و گردهمایی‌های انتخاباتی مشارکت داشته‌اند. بیشتر این افراد به‌صورت حضوری در پایان هر نشست یا گردهمایی اعتراضی یا از طریق سایت‌های انگشت‌شماری که با اصلاح طلبان و معترضان مرتبط بودند، از فراخوان برای گردهمایی‌های بعدی باخبر می‌شدند. از جمله این سایت‌های خبررسانی می‌توان به «جرس»، «روزآنلاین» و «کلمه» اشاره کرد.

اما از اعتراض‌های سال ۱۳۹۶ به این سو، بیشتر معترضان از سیاست نهادی و ارتباطات رسمی فاصله گرفته و فاقد پیشینه همکاری با تشکل‌های سیاسی یا شبکه ارتباطات رسمی بوده‌اند. یکی از معترضان دی ۱۳۹۶ که در آن زمان دانشجوی بوده است می‌گوید: «ولی مثلاً خود رشت که هیچ وقت شلوغ نمی‌شد، چندبار شلوغ شد؛ ولی احساس می‌کنم همین که هیچ گروه سیاسی‌ای پشتش نبود، احتمالاً به نتیجه نرسید». یکی دیگر از معترضان که ۱۹ ساله و دانشجوی دانشگاه آزاد و ساکن تهران است، می‌گوید: «شبکه‌های اجتماعی بود که می‌گفتن برید و اینا، بعد هم یه سری بچه‌ها بودن می‌گفتن بریم ببینیم چه خبره». یکی دیگر از معترضان که پیشینه حضور در اعتراض‌های تبریز را دارد، از شیوه جدیدی از اعتراض‌ها در این شهر می‌گوید: «تبریزی‌ها خیلی جالب بود برام. خیلی‌اشون خانوادگی اومده بودن اعتراض؛ جوری بود که مثلاً پدر و دختر باهم اومده بودن اعتراض، مثلاً بزرگ‌خاندان و طایفه‌شون با نوه و نتیجه‌هاش اومده بودن اعتراض». یکی از معترضان آبان ۱۳۹۸، که کارگر تولیدی و مستأجر است، درباره تجمع‌های اعتراضی جنوب شهر تهران می‌گوید: «خب ما با بچه‌محملا همین جا بودیم. همه می‌دونستیم چی شده و همه می‌دونستیم که قراره اذیت بشیم، این جوری نبود کسی بهمون چیزی بگه که، همین جا هم جمع شدیم».

این گفته‌ها بیانگر این است که از اعتراض‌های ۱۳۹۶ به این سو، تشکل‌ها و رسانه‌های رسمی، جایگاه خود را به شبکه اجتماعی، دوستان، آشنایان، یا همکارانی داده است که کارکرد سیاسی ندارند، اما در زمان رخداد اعتراض‌ها، از طریق شبکه‌های مجازی با یکدیگر هماهنگ می‌شوند. شکل‌گیری گروه‌هایی با عنوان «جوانان محلات تهران»، بخشی از همین سازماندهی‌های محلی بوده است. این هماهنگی در زمان قطع ارتباطات نیز از طریق هم‌محلی بودن و همسایگی، جبران می‌شد. تنها نگذاشتن دوستان و کنار گذاشته نشدن از جمع، یکی از محرک‌های انگیزشی افراد بود که به آن‌ها برای غلبه بر ترس کمک می‌کرد؛ به عنوان مثال، یکی از معترضان که پیشینه حضور در اعتراض‌های ۱۳۹۶، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ را دارد، می‌گوید: «فکر می‌کنم که اون اوایل، مثلاً ۹۶، جوگیر بودم، رو بعضی رودروایی رفیقام بودم، یه عده داشتن می‌رفتن، ما هم دنبالشون راه می‌فتادیم».

از سال ۱۳۹۶ به این سو، افزون‌بر شبکه ارتباطی دوستانه و محله‌محور، بخشی از تشکل‌های غیرسیاسی نیز نقش سیاسی پیدا کردند. یکی از دستگیرشدگان سال ۱۴۰۱، که متولد دهه هشتاد است و در آن زمان دانشجوی بوده است، درباره ارتباط خود با همراهانش

می‌گوید: «کار کردن با بچه‌ها رو دوست داشتم و توی... {نام یکی از تشکل‌های خیریه} یه سری دوست پیدا کرده بودم؛ غیر از اون، یه سری حلقه‌های کتاب‌خوانی هم بود». کارکرد سیاسی این تشکل‌ها در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، ملموس‌تر از گذشته بوده است؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به کارکرد خانه سینما، بعضی تشکل‌های صنفی کارگران و معلمان، تیم‌های ورزشی، گروه‌های هنری موسیقی دانشکده‌های هنر، و جمع‌های ایرانیان خارج از کشور اشاره کرد. احزاب کرد مناطق کردنشین یا رهبران مذهبی اهل تسنن سیستان و بلوچستان، نقش مهمی در شکل‌گیری برخی تحصن‌ها، اعتصاب‌ها، و گردهمایی‌های اعتراضی در سال ۱۴۰۱ داشتند. افزون‌براین، تشکل‌های سیاسی شده، جمع‌ها، و ارتباطات غیررسمی نیز در حین و پس از هر اعتراض سیاسی شکل گرفت و نقش ایفا کرد. در این مورد می‌توان به گروه‌هایی همچون «مادران دادخواه» اشاره کرد که در بردارنده مادرانی است که فرزندان خود را در اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸ از دست داده‌اند. همچنین، می‌توان به خانواده‌های جانب‌باختگان پرواز PS752 یا خانواده‌های اعدام‌شدگان سال‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۶۷ نیز اشاره کرد. این‌گونه گروه‌ها نیز در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ نقش مهمی داشتند.

بازداشت‌های گسترده اقشار گوناگون در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، سبب مرتبط شدن تعداد زیادی از معترضان جوان، نوجوان، و فاقد پیشینه سیاسی، با چهره‌های سیاسی درون زندان شد. این ارتباط بعدها به شکل‌گیری شبکه‌ای از نسل‌های مختلف معترضان و مخالفان سیاسی منجر شد که دست به اقدامات مشترکی همچون انتشار بیانیه‌های سیاسی زدند. به بیان روشن‌تر، پس از سال ۱۳۹۶، زندان به‌عنوان فرصت و الگوی جدیدی از ارتباط سیاسی بین‌نسلی عمل کرد.

۲-۴. الگوهای انتشار و سرایت اعتراض‌ها: از اعتراض‌های محدود به اعتراض‌های فراگیر
 آغاز اعتراض در میان یک قشر یا یک ناحیه جغرافیایی، در صورت وجود زمینه نارضایتی، می‌تواند سبب انتشار اعتراض به نواحی، اقشار، و طبقات دیگر شود. نمونه‌های تاریخی گسترده‌ای از این‌گونه انتشارها وجود دارد. به‌واسطه شبکه‌های اجتماعی و سرعت روزافزون انتشار اخبار، انتشار اعتراض‌ها نیز سریع‌تر شده است؛ به‌عنوان مثال، هنگام شکل‌گیری هسته اولیه اعتراض‌ها در تاریخ ۲۵ خرداد ۱۳۸۸، جمع زیادی از معترضان، از زمان و محل تجمع، اطلاعی نداشتند و در پایان شب و پس از پایان اعتراض‌ها از آن آگاه شدند و در روزهای بعد به

اعتراض‌ها پیوستند. اطلاع‌رسانی در آن زمان بیشتر از طریق اعضای ستادهای انتخاباتی و احزاب به صورت چهره‌به‌چهره انجام می‌شد؛ اما با گسترش اینترنت به‌عنوان شیوه اطلاع‌رسانی، موضوعات دچار تحول بنیادین شد. در اعتراض‌های سال ۱۳۹۶ پس از شکل‌گیری نخستین تجمع در مشهد در تاریخ ۷ دی ۱۳۹۶، موج اعتراضی به سرعت به شهرها و اقشار دیگر سرایت کرد. چنین شیوه سرایتی را می‌توان در اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸ و همچنین، سال ۱۴۰۱ نیز مشاهده کرد. در اعتراض‌های سال ۱۳۸۸، قطع پیامک‌ها، در اعتراض‌های دی ۱۳۹۶ فیلتر کردن تلگرام، در آبان ۱۳۹۸ قطع اینترنت، و در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، فیلتر واتساپ و اینستاگرام، تا حدودی بسامد انتشار موج اعتراضی را کاهش داد، اما نتوانست آن را متوقف کند؛ زیرا، شیوه‌های ارتباطی سنتی که در بخش ارتباطات به آن اشاره شد، کماکان وجود داشت.

انتشار تصاعدی اعتراض‌ها را می‌توان یکی از ویژگی‌های شیوه‌های اعتراضی پس از سال ۱۳۸۸ دانست که تنها به انتشار جغرافیایی محدود نمی‌شود و در بردارنده انتشار بین‌قشری، طبقاتی، و جنسیتی نیز هست؛ به‌عنوان مثال، وقوع اعتراض‌های گسترده در میان یک قشر، سبب فعال شدن اقشار و طبقات دیگر نیز می‌شود. این شیوه انتشار در اعتراض‌های پیش از سال ۱۳۸۸ وجود نداشت؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به اعتراض‌های مشهد در سال ۱۳۷۱، اسلامشهر در سال ۱۳۷۴، یا اعتراض‌های دانشجویی در تهران در سال ۱۳۷۸ اشاره کرد که به اقشار و نواحی جغرافیایی دیگر سرایت نکرد و در بین همان منطقه و قشر باقی ماند. اما یکی از ویژگی‌های اعتراض‌های پس از ۱۳۸۸، انتشار اعتراض به نوجوانان و مدارس بود.

گسترش اعتراض‌های سیاسی به نوجوانان و مدارس، پیشینه‌ای طولانی دارد. در جریان انقلاب ۱۳۵۷، بسیاری از مدارس و دانش‌آموزان، درگیر مبارزات انقلابی بودند و جذب احزاب و گروه‌های اسلامی، چپ، و ملی-مذهبی می‌شدند. در سال‌های اولیه پس از انقلاب نیز دامنه فعالیت‌های سیاسی در قالب تشکل‌های دانش‌آموزی به سطح مدارس رسید. دامنه اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ حتی به دبستان‌ها، به‌ویژه دبستان‌های دخترانه کشیده شد. در صحنه‌های بسیاری، کودکان دختر دبستانی در خیابان‌های شهرهای مختلف، با تاب دادن مقنعه خود در هوا، شعار «زن، زندگی، آزادی» سر می‌دادند. بسیاری از زنان معترضی که حجاب از سر برداشته بودند، مواردی را روایت می‌کردند که دختر بچه‌های دبستانی هنگام گذر از کنار آن‌ها، انگشتان خود را به نشانه پیروزی نمایش می‌دادند. یکی از زنان معترض سال ۱۴۰۱ که پیشینه حضور در تظاهرات اسفند ۱۳۵۷ در اعتراض به لغو قانون حمایت از خانواده

و اعمال حجاب اجباری را نیز دارد، در این باره می‌گوید: «در آن زمان، حضور دختران دبیرستانی و هنرستانی، یک اتفاق عادی بود؛ از طرف دیگر، حتی کودکان دبستانی هم بدون اطلاع از چندوچون ماجرا در حوادث، مشارکت می‌کردند. فقط هم مشارکت در اعتراض‌ها نبود، از اون طرفش هم بود، یک روز چندتا کودک ۷، ۸ ساله در کوچه‌ها دنبالم می‌دویدند و فریاد می‌زدند یا روسری یا توسری که رفتم دم خونشون و به مادرشون گفتم، چی می‌گن این بچه‌ها و تنبیه شدن».

اما اعتراض‌های دانش‌آموزان دبیرستانی، رنگ‌وبوی کنشگرانه‌تری دارد. با آغاز دوران جنگ و حاکم شدن ادبیات نظامی در مدارس، که شامل اجبار به برگزاری برنامه صبحگاه، لباس فرم، از ته تراشیدن موی سر، نماز و دعای مشترک، و... بود، فضای فرهنگی سیاسی مدارس به نفع نظام معنایی حاکمیت سوق یافت و در دوران جنگ نیز بسیاری از داوطلبان اعزام به جبهه‌ها را نیز دانش‌آموزان تشکیل می‌دادند. با پایان جنگ، نظام آموزشی مدارس مانند گذشته باقی ماند، اما در پی این اعمال فشارها، سویی‌هایی از مقاومت نیز در بین دانش‌آموزان مدارس مشاهده می‌شد. این مقاومت‌ها معمولاً فردی بود، اما گاهی نیز به صورت جمعی رخ می‌داد؛ برای مثال، می‌توان به اعتراض‌های دانش‌آموزان مدارس منطقه ستارخان در اسفند ۱۳۷۱ اشاره کرد. سخت‌گیری ناظران در مورد موی دانش‌آموزان در یکی از مدارس منطقه، سبب شکل‌گیری اعتراض و اشغال مدرسه توسط دانش‌آموزان شد. با انتشار خبر به دبیرستان‌ها و هنرستان‌های اطراف، مدارس دیگر منطقه نیز به این اعتراض‌ها پیوستند. بسیاری از مدیران این مدارس و معلمانی که پیشینه تنبیه دانش‌آموزان را داشتند، در این اعتراض‌ها مورد ضرب و جرح قرار گرفتند و سرانجام، با مداخله نیروی انتظامی و دستگیری گسترده دانش‌آموزان معترض، این اعتراض‌ها به پایان رسید. با توجه به اینکه سن رأی‌گیری پیش از سال ۱۳۸۵، زیر هجده سال بود، دانش‌آموزان نیز بخشی از جامعه مخاطب احزاب بودند. با آغاز دوران اصلاحات و فعال شدن دوباره بخشی از انجمن‌های اسلامی در مدارس و ایجاد شاخه دانش‌آموزی توسط برخی از احزاب دموکراتیک، تعدادی از مدارس در بخشی از مناطق خاص شهر تهران، رنگ‌وبوی سیاسی مخالف نظام معنایی حاکم پیدا کردند؛ به عنوان مثال، یکی از زنان معترض سال ۱۴۰۱ درباره تحصیل خود در دبیرستان که هم‌زمان با دولت سیدمحمد خاتمی بود، می‌گوید: «خب اون زمان ما خودمون رو دموکرات می‌دونستیم و به خاتمی رأی دادیم. روزنامه‌ها رو خیلی پیگیر بودیم و من خودم تیر این روزنامه‌ها رو روی برد

می چسبوندم. من رو مدرسه ام رو به خاطر این عوض کردن که توی صبحگاه مدرسه، برای سلامت آقای حجاریان بعد از ترورش دعا کرده بودم. اون موقع بچه‌ها پیگیر اخبار بودند واقعاً».

میزان دسترسی دانش‌آموزان به اخبار، که بخشی از آن ناشی از خانواده و بخشی ناشی از فرهنگ حاکم بر مدرسه بود، بر سیاسی شدن آن‌ها تأثیرگذار بود. این تأثیر خود را در سال ۱۳۸۸ نیز نشان داد. بخشی از دانش‌آموزان، به‌ویژه آن‌ها که سال‌های پایانی دبیرستان را سپری می‌کردند، در دوران انتخابات سال ۱۳۸۸، پیگیر مناظره‌های صداوسیما بودند و بعدها در اعتراض‌ها نیز مشارکت داشتند، اما این مشارکت در امور سیاسی به محیط خارج از مدرسه منتقل می‌شد و در محیط مدارس، حادثه خاصی را شاهد نبودیم. یکی از معترضان سال ۱۳۸۸ که در آن زمان دانش‌آموز سال آخر دبیرستان بود، در این باره می‌گوید:

۸۸، سال کنکورمون بود و من یادمه اصلاً از جو کنکور خارج شده بودم. توی اینترنت می‌چرخیدم، اخبار رو می‌خوندیم. یادمه مثلاً «کلمه»، «روزآنا لاین»، «رادیو فردا» رو چک می‌کردم. بابام هم با اینکه دیلم هم نداشت، ولی کتاب زیاد می‌خرید واسمون، روزنامه زیاد می‌خرید، یادمه اون موقع «آفتاب یزد» و «اعتماد» زیاد می‌گرفت. مناظره‌ها رو هم دنبال می‌کردیم و یادمه با یه سری بچه‌های کلاس بحثمون می‌شد که اکثرشون عضو بسیج محله مون هم بودن. بعضی وقتا کار به یقه‌کشی هم می‌کشید. اونا طرفدار احمدی‌نژاد بودن، ما طرفدار موسوی. ولی کلاً زیاد توی خود محیط مدرسه، کار خاصی نمی‌کردیم جز همین بحث‌ها. ماها توی کل مدرسه، چه موافق چه مخالف، سرجمع ۳۰، ۴۰ نفر بودیم. بقیه اصلاً توی این باغا نبودن و دنبال همون درس و مشقشون یا کارهای دیگه بودن. ماها بعد مدرسه و کلاس‌ها با بچه‌ها تظاهرات‌ها رو هم می‌رفتیم. روزای آخر نزدیک کنکور هم بود. با خودمون هم دفتر و کتاب می‌بردیم که اگر گرفتیمون بگیریم ما داریم می‌ریختیم کتابخونه. آخر سر هم یکی از هم‌کلاسی‌هامون تو همین اتفاقات کشته شد دیگه. ماها هم با اینکه هممون جزو شاگرد ممتازای مدرسه بودیم، رتبه کنکورمون زیاد جالب نشد.

در اعتراض‌های سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ نیز چنین روالی برقرار بود و با اینکه بخشی از دانش‌آموزان یا بازماندگان از تحصیل زیر ۱۸ سال در آن‌ها مشارکت داشتند و بخشی از کشته‌شدگان اعتراض‌ها را نیز نوجوانان تشکیل می‌دادند، اما اعتراض‌ها به محیط مدارس انتشار

پیدا نکرد و به خیابان محدود ماند. اما در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، شاهد سرایت اعتراض‌ها به مدارس بودیم. ماهیت اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ برای نوجوانان دبیرستانی، به‌ویژه دختران، قابل‌درک‌تر بود. انتشار اخبار و اطلاعات در شبکه‌های اجتماعی، باعث می‌شد که این نوجوانان در معرض آخرین تحولات دنیا و کشور قرار بگیرند؛ بنابراین، موضوعاتی مانند گشت ارشاد، محدودیت پوشش، اجبار در رعایت برخی اصول دینی، ناکارآمدی نظام آموزشی، و ناکارآمدی‌های دولت در مقایسه با کشورهای دیگر جهان و منطقه برای نسل نوجوان کاملاً ملموس بود. افزون‌براین، دسترسی به منابع پرشمار و افزایش امکان تحقیق، سبب تقویت روحیه پرسشگری در میان آن‌ها می‌شد و همین موضوع، تقابل آن‌ها با نظام آموزشی، متولیان آن، و بالاتر از آن با نظام سیاسی را افزایش می‌داد. یکی از دختران دبیرستانی متولد سال ۱۳۸۵ درباره تقابل خود با مدرسه، برنامه‌های آموزشی، و حتی سیاست کلی کشور می‌گوید:

می‌دید زندگی رو دیگه! نگاه می‌کردی مثلاً اخبار رو می‌دید، مرده؛ به چه جرمی مرده! اینکه جرم نیست، چرا این مرده بنده خدا! واست سؤال می‌شد! بعد من جزء آدم‌هایی بودم که وقتی برام سؤال می‌شد، می‌رفتم تحقیق می‌کردم در موردش! حالا یا از اطرافیان می‌پرسیدم یا خودم سرچ می‌کردم! دسترسی به اینترنت داشتیم، ولی قبلش هم من کتاب می‌خوندم دیگه! کتاب‌های روانشناسی می‌خوندم.... با معلم دینمون بحث‌های جدی می‌کردم سر حجاب. دلیل می‌آوردم و استدلال و فلان که آقا من نباید حجاب سرم بکنم! اگه بخوام می‌تونم! اون هی قرآن رو بهانه می‌کرد، من هی انسانیت رو بهانه می‌کردم!

حضور نوجوانان در این اعتراض‌ها، محدود به خیابان نبود. با بازگشایی مدارس در مهر ۱۴۰۱، اعتراض‌ها به مدارس کشیده شد و دانش‌آموزان، دست به ابتکارهای خاصی برای نمایش دادن اعتراضشان زدند؛ اقداماتی مانند پاره کردن تصاویر ابتدای کتاب‌های درسی، پایین آوردن تصاویر رهبران کشور، شعارنویسی بر روی تخته کلاس‌ها، درآوردن روسری و انتشار تصاویر این اقدام، شعار دادن در مراسم صبحگاه، بیرون کردن سخنرانان مذهبی از محیط مدرسه، و سرپیچی از حضور در کلاس‌های درسی، بخشی از این اقدامات بود. یکی دیگر از دختران نوجوان معترض در این باره می‌گوید:

۱. همه مصاحبه‌های انجام‌شده با افراد زیر هجده سال، با رضایت سرپرستان و در حضور یکی از آن‌ها انجام شده است.

حقیقتش اون اوایل تو فکر می کنی که دو هفته مردم می ریزن بیرون تموم می شه می ره! یعنی خیلی از دوست هام این طوری فکر می کردن! بعد اومدم مدرسه بیهو دیدم که رو دیوار شعاره! اون یکی گفت بیا فلاب بگیر من برم بالا عکس رو بیارم پایین! بعد بیرون تو حیاط نشستیم اعتصاب کنیم ما نمی ریم سرکلاس؛ چون یکی از بچه ها رو می خواستن اخراج کنن سر اینکه مقننمش رو نیاورده بود! بعد این ها رو که می دیدی، می گفتمی جدیه. اون ها دارن می گن این وری برو، ما می گیم می خوایم بریم این ور؛ راهی که خودمون می خوایم.

۳-۴. الگوهای بیان اعتراض ها و خواسته ها: از سکوت تا شعارهای شالوده شکنانه

فریاد زدن شعارهای گوناگون در راهپیمایی ها، گردهمایی ها، یا فریادهای شبانه در پشت بام خانه ها، رویه ای است که پیشینه آن به انقلاب ۱۳۵۷ مربوط می شود. اما تحولات این شعارها از سال ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ بسیار سریع بوده است.

یکی از گسترده ترین راهپیمایی های اعتراضی پس از انقلاب، در تاریخ ۲۵ خرداد ۱۳۸۸ رخ داد. آن راهپیمایی، توسط شبکه ای از فعالان ستادی، حزبی، و مردم به صورت دهان به دهان تبلیغ شد و در آن هیچ گونه شعاری داده نشد و همه معترضان سکوت کردند و حتی برخی بر دهان خود چسب زده بودند. یکی از زندانیان سال ۱۳۸۸ درباره سکوت کردن در تظاهرات آن سال می گوید: «ما این جور بودیم که بین ما سکوت می کنیم، ولی تو بین که ما هستیم، ما نمی گیم ولی تو بفهم». شعارهای اعتراضی بعدی در آن سال نیز رنگ و بوی مذهبی یا بازگشت به اصول ابتدای انقلاب داشت؛ شعارهایی مانند «یا حجت ابن الحسن، ریشه ظلم رو بکن» یا «بسیجی واقعی، همت بود و باکری» نشان از این داشت که معترضان خود را بخشی از نظام معنایی حاکم می دانستند اما بر این نظر بودند که ایده ها و رفتارها منحرف شده است. نسلی که تروماهای انقلاب، جنگ، و فضای تنش آلود آن دوره را تجربه کرده بود، تصور می کرد که فریاد زدن می تواند به غیر خودی شدن، طرد شدن، و تنش بیشتر منجر شود؛ به همین سبب تلاش می کرد پیام خود را با پرده گویی، پیچیده گویی، راز آلود حرف زدن، و معنویت گرایی برساند. نقطه اوج چنین رفتاری را می توان در شکل گیری فضای روشنفکری دینی در اواخر دهه ۱۳۷۰ و اوایل دهه ۱۳۸۰ جست و جو کرد که نقش مهمی در شکل گیری جهان معنایی بخش زیادی از معترضان سال ۱۳۸۸ داشت. یکی از زندانیان سال ۱۳۸۸ در این باره می گوید: «آثار

شریعتی و بعدها آدمایی مثل ملکیان و سروش، بخش زیادی از نگاه من به مقوله اخلاق و سیاست را تشکیل می‌دادن. در واقع، اخلاقی زیستن در سیاست بود که واسم ارزش بود، نه رسیدن به قدرت». بخش دیگری از معترضان نیز با پیروی از ایده‌هایی مانند مبارزه مدنی و غیرخشونت‌آمیز، این سکوت را توجیه می‌کردند.

البته در پی برخوردهای خشونت‌آمیز نیروهای امنیتی و انتظامی با معترضان در سال ۱۳۸۸، به تدریج معترضان نیز به سوی شعارهای رادیکال و شالوده‌شکنانه رفتند. هرچند در همان شعارها نیز سویه‌های دینی برجسته بود؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به شعارهایی مانند «ما جنبش سبزیم و علمدار حسینیم، همه با میرحسینیم، همه با میرحسینیم» اشاره کرد.

اما همین تغییرات نیز مورد پذیرش معترضان پس از سال ۱۳۸۸ نبود. یکی از معترضان دی ۱۳۹۶ که پیشینه حضور در اعتراض‌های ۱۳۸۸ را نیز دارد، می‌گوید:

اون شوری که در شب اول / اعتراض‌های دی ۱۳۹۶ / در مردم بود، اگر ۸۸ بود، سه‌بار نظام سقوط می‌کرد. این چه فازی بود، چه راهی بود، یک میلیون نفر رو در خیابان جمع کنی برای سکوت، مثل شرکت نکردن در انتخاباته، هیچ فایده‌ای نداره، بالاخره یه عده میان رأی می‌دن، آدم اگر میاد تو خیابون باید بگن به چی اعتراض دارن، اومدم رأی‌ام رو پس بگیرم یعنی چی!

یکی دیگر از معترضان که پیشینه شرکت در همه اعتراض‌ها سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ را دارد و در اعتراض‌های ۱۴۰۱، حکم محکومیت قضایی گرفته است، می‌گوید: «سال ۹۶ تا ۹۸، دیگه پایان اصلاحات بود. سر داستان بنزین جایی بود که مردم رو به‌سخره گرفته بود دیگه! بعدش که... اومد و گفت که نه همینه که هست». تبلور این نگاه را می‌توان در شعار «اصلاح‌طلب، اصول‌گرا، دیگه تمومه ماجرا» دید.

در اعتراض‌های سال‌های ۱۳۹۶ به‌این‌سو، سویه‌های مذهبی در شعارها، همچون الله‌اکبر و میانجی گرفتن مبانی مذهبی جهان معنایی حاکمیت برای زدن پل میان معترضان و حاکمیت هم کنار گذاشته شد. این نکته را باید در تغییری جست‌وجو کرد که یکی از معترضان دهه هشتادی سال ۱۴۰۱ به آن اشاره می‌کند: «هرکس از این سیستم می‌مرد، خوشحال می‌شدم!... من نفرت از دین ندارم خیلی! نفرتم از سیستمه؛ و الا خیلی نفرت از دین ندارم. این‌ها رو سیستم فاسد دینی می‌دونم». به نظر می‌رسد، معترضان در جهان معنایی خود به نفی کامل طرف مقابل رسیده‌اند و این نفی و نفرت، در شعارهای توهین‌آمیز و مرگ‌خواهانه آنان نیز نمایان شده است.

۴-۴. الگوهای اشغال فضا: از بازپس‌گیری مکان‌های انقلابی تا آفرینش فضاهای جدید محل تجمع‌های سال ۱۳۸۸ مکان‌هایی بود که راهپیمایی‌های دوران انقلاب یا گردهمایی‌های پس از انقلاب در حمایت از نظام مستقر در آن‌ها برگزار می‌شد؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به میدان آزادی، میدان توپخانه، خیابان انقلاب، و میدان انقلاب اشاره کرد. یکی از معترضان سال ۱۳۸۸ با اشاره به این موضوع می‌گوید: «میدون آزادی یه معنا داره. من باشکوه‌ترین صحنه‌ای که توی عمرم دیدم، وقتی بود که ۲۵ خرداد رفتم بالای پل عابر نزدیک میدان آزادی و تا چشم کار می‌کرد جمعیت بود. اینو فقط توی عکسای زمان انقلاب دیده بودم». معترضان سال ۱۳۸۸ حتی در انتخاب فضا نیز تلاش داشتند که خود را بخشی از انقلاب ۱۳۵۷ معرفی کنند. اما تلاش برای بازپس‌گیری مکان‌های انقلابی از نظام مستقر، به‌مرور رنگ باخت. معترضان از سال ۱۳۹۶ به این سو فضاهای انقلابی گذشته را کنار گذاشتند و دست به آفرینش فضاهای جدید زدند. گردهمایی‌های محله‌محور به‌مرور از سال ۱۳۹۶ رونق گرفت. این گسترش فضایی، افزون‌بر کاهش احتمال مقابله نیروهای امنیتی، با شبکه ارتباطی معترضان نیز همخوان بود. یکی از معترضان آبان ۱۳۹۸ در این باره می‌گوید: «جای خاصی نبود. خب ما بچه همین محلیم (محله اتابک) کار و بارمون همین جاس. با بچه‌ها همین جا بودیم که جمع شدیم».

بر همین اساس خیابان‌ها بر پایه نظم جدیدی که معترضان تعریف می‌کردند، معنا یافتند؛ به‌عنوان مثال، راهپیمایی‌های رسمی و حکومتی سال‌های پس از انقلاب، هیچ‌گاه در بازار تبریز، میدان شهرداری رشت، خیابان ستارخان تهران، شهرک اکباتان تهران، نارمک تهران، خانه اصفهان، ملک‌شهر اصفهان، سهراب گوهردشت کرج، و... برگزار نمی‌شده است، اما در اعتراض‌های پس از سال ۱۳۹۶، این مناطق بارها شاهد گردهمایی معترضان به وضع موجود بودند. حتی معترضان نیز به نام محل شناخته می‌شدند؛ به‌عنوان مثال، حوادث نینزار ماهشهر، خانه اصفهان، بچه‌های اکباتان، نشان از این دارد که معترضان، فضاها را متناسب با معنای موردنظرشان خلق یا اشغال کرده‌اند. نخستین گردهمایی سال ۱۴۰۱ در خیابان «حجاب» یک مثال تمام‌وکمال از آفرینش معنای جدید در فضا است. خیابانی که از سوی نظام، «حجاب» نام‌گذاری شده است، به محلی برای گردهمایی علیه حجاب اجباری تبدیل شد و معترضان زن در آن خیابان، اقدام به آتش زدن روسری کردند و تابلو آن را هم به خیابان بی حجاب تغییر دادند.

یکی از معترضان سال ۱۴۰۱ که بازیگر تئاتر است و پس از اعتراض‌ها به تئاتر زیرزمینی روی

آورده، فرایند اشغال فضا پس از فروکش کردن اعتراض‌های خیابانی را یک امر روزمره ادامه‌دار می‌داند و می‌گوید: «خب اونا می‌گن همین جایی که ما می‌گیم، همین مجوزی که ما می‌دیم. خب ما هم می‌گیم نه... خاطرت باشه همین هم یکی از شعارها بود دیگه. یک کلمه: نه! ما دیگه نه شما را می‌خوایم، نه مجوزها تون رو، نه اونجایی که شما می‌گید رو، واسه خودتون». در بخش‌های بعدی بیشتر به موضوع عجین شدن اعتراض‌ها با زندگی روزمره که اشغال فضا بخشی از آن است، خواهیم پرداخت.

۴-۵. مناسبت‌های زمانی اعتراض‌ها: از تقویم انقلابی تا خلق تقویم جدید

در اعتراض‌های سال ۱۳۸۸، به‌جز چند روز نخست پس از انتخابات، زمان‌های دیگر، مبتنی بر تقویم مناسبتی برگرفته از روزهای انقلابی و اسلامی یا رویدادهای ناشی از جنبش دانشجویی اصلاح‌طلبی و دوم خرداد بود. بر همین اساس، زمان‌های گردهمایی براساس نماز جمعه، تشییع جنازه رهبران پیشین انقلابی همچون آیت‌الله منتظری، روز قدس، روز دانش‌آموز، روز دانشجوی، و سرانجام، عاشورا سازمان‌دهی می‌شد. یکی از زندانیان سال ۱۳۸۸ در این باره می‌گوید: «مثلاً روز قدس که واسه اینا نیست، یا روز دانشجوی، روز قدس رو آیت‌الله منتظری گفته بود، روز دانشجوی هم واسه اینا نیست، اینا زدن به اسم خودشون». رویکردهای معترضان سال ۱۳۸۸ مبتنی بر این بود که انقلاب ۱۳۵۷، توسط عده‌ای ربوده شده است و آن‌ها می‌خواهند این قطار را به ریل اصلی خود برگردانند. آن‌ها تلاش می‌کردند نشان دهند که بخشی از مسافران انقلاب هستند و نماز جمعه، روز قدس، روز دانشجوی، و عاشورا متعلق به یک گروه خاص نیست و سعی بر آن داشتند که بر تقویم انقلابی، رنگ سبز بزنند.

اما این رویه برای معترضان پس از سال ۱۳۹۶ تغییر کرد. آن‌ها به آفرینش تقویم خود مبادرت ورزیدند. اعتراض‌های دی ۱۳۹۶، دقیقاً در روزهایی به اوج خود رسید که نظام آن را با عنوان «روزهای بصیرت» (روز ۹ دی) نام‌گذاری کرده بود و پایان «فتنه ۸۸» به‌شمار می‌آورد. آبان ۱۳۹۸ نیز از روند زمانی خود پیروی می‌کرد که با گران شدن بنزین آغاز شد و تا چند روز ادامه یافت. اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ نیز به‌لحاظ زمانی از تاریخ مخصوص خود پیروی می‌کرد. آغاز آن با گردهمایی خودجوش مقابل بیمارستان محل بستری مهسا (ژینا) امینی بود و پس از آن در تشییع پیکر وی در سقز ادامه یافت و با فراخوان جمعی از زنان در ۲۵ شهریور در خیابان حجاب تهران، زنجیره‌ای از گردهمایی‌های اعتراضی در سراسر کشور برگزار شد.

برگزاری گردهمایی‌ها در چهلم یا سالروز درگذشت معترضان یا روز تولد آن‌ها ادامه یافت. برگزاری روز تولد این افراد بر سر مزارشان که گاهی با نوعی جشن هم همراه بود، نشان از تمرکز معترضان بر مفهوم زندگی داشت. یکی از معترضان آبان ۱۳۹۸ در این باره می‌گوید: «کلاً اینا با شادی مخالفن؛ با جشن، عروسی، تولد، همه چی. اینا رو ول کنی، می‌خوان کل سال عزاداری کنن». برپایه چنین دیدگاهی، جشن تولد برای معترضان یا درگذشت آن‌ها با محور قرار دادن معنای زندگی برگزار می‌شد. افزون‌براین، در برگزاری گردهمایی‌ها می‌توان وفادار به رخدادهای گذشته را نیز ملاحظه کرد؛ به‌عنوان مثال، با طرح شعار «آبان ادامه دارد» در سالگرد اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸، گردهمایی‌هایی در سال ۱۴۰۱ برگزار شد و به این شکل، معترضان، تقویم خود را ساختند و اعتراض‌های سال‌های پس از ۱۳۹۶ را به یکدیگر پیوند دادند.

۶-۴. ادبیات اعتراضی: از سرودهای انقلابی تا ترانه‌هایی برای زندگی

استفاده از هنر، به‌ویژه موسیقی، برای برانگیختن، امیدبخشی، تقویت همبستگی و همچنین، بیان بخشی از خواسته‌های معترضان در بسیاری از رخدادهای اعتراضی دیده می‌شود. در اعتراض‌های سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ نیز شاهد بازخوانی سرودها و ترانه‌های دوره‌های پیشین یا خلق سرودها و ترانه‌های جدید هستیم. ترانه‌های اعتراضی، از جهان مفهومی و شناختی معترضان جدا نیستند و هم‌پای تحول معنایی معترضان، دچار تغییر شده‌اند.

از جمله ترانه‌های اعتراضی تهیه یا بازنشرشده در سال ۱۳۸۸ می‌توان به این موارد اشاره کرد: «زبان آتش» و «ای شادی آزادی» اثر محمدرضا شجریان، «من اعتراف می‌کنم» کاری از گروه «انقلاب سبز»، «سراومد زمستون» بازخوانی توسط ستاد میرحسین موسوی و «یار دبستانی من» اثر فریدون فروغی.

هیچ‌یک از گروه‌های موسیقی دوران انقلاب ۱۳۵۷ که اقدام به انتشار آثار اعتراضی می‌کردند پس از گذر از سال‌های ابتدای انقلاب و آغاز دوران جنگ، در داخل کشور فعالیت نداشتند و تنها «کانون چاووش» بود که به فعالیت خود ادامه داد. در سال ۱۳۸۸، مطرح‌ترین خواننده این گروه، یعنی محمدرضا شجریان، نیز به صدای معترضان تبدیل شد. ترانه‌های سال ۱۳۸۸، یا پیش‌از آن در دوران انقلاب استفاده می‌شدند، یا توسط نسل انقلابی و نسل جدیدی که هنوز خود را ادامه انقلاب می‌دانست، ساخته شدند. مضمون این ترانه‌ها بیشتر بر مصالحه و شکستن مرزها بنیان نهاده شده است و در عین حال از یک فضای حسرت، اندوه و سوگواری

برخوردار است. بیشتر این ترانه‌ها تلاش می‌کردند تا امید را در دل معترضان زنده نگه داشته و تجلی شعار «امید، بذر هویت ماست» باشند. چنین فضایی با لحظه‌های تجربه‌شده همه معترضان در شب اعلام نتایج انتخابات سال ۱۳۸۸ و پس از آن همخوان است. یکی از معترضان درباره احساسات خود می‌گوید: «اون شب {اعلام نتایج انتخابات} احساس می‌کردم واقعاً نفسم بالا نمیاد. نشسته بودم و فقط گریه می‌کردم». رخدادهای پس از روز اعلام نتایج و برگزاری دادگاه‌های علنی و فضای اندوهناک تجربه‌شده توسط معترضان، در ترانه‌های منتشرشده نیز بازتاب یافت.

«فننگت را زمین بگذار»، «یه روز خوب میاد که ما همو نکشیم» و «ای شادی آزادی، روزی که تو بازایی، با این دل غم پرورد، من با تو چه خواهیم کرد»، همگی نشان از این دارد که معترضان، جهان مشترکی میان خود و نظام تعریف می‌کنند که قابل ترمیم است و روزی را وعده می‌دادند که این ترمیم و پیوند رخ دهد. افزون‌براین، معترضان، خود را ضعیف و نظام را پر قدرت تصور می‌کردند که تبلور آن در ترانه «من اعتراف می‌کنم» بود و مضمون آن نشان می‌داد که معترضان، انگیزه‌ای برای رویارویی مستقیم با نظام نداشتند و غیرمستقیم، آن را به مدارا و رحم به معترضان دعوت می‌کردند و تلاش داشتند با ادعاهایی مانند «ما همه با هم هستیم»، مقاومت خود را در طول زمان حفظ کنند. بخش زیادی از معترضان سال ۱۳۸۸، بعدها در انتخابات سال ۱۳۹۲ و ۱۳۹۶ شرکت کردند و این دوره‌های انتخابات را ادامه حرکت اصلاحی جنبش سبز می‌دانستند. حسن روحانی، ترانه «دوباره ایران» را به‌عنوان موسیقی پویش انتخاباتی خود برگزیده بود. معترضان وی را به‌عنوان کسی می‌شناختند که می‌تواند حامل اصلاحات از داخل نظام باشد؛ اما شرایطی که سبب شکل‌گیری اعتراض‌های دی ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸ شد، چهره وی را مخدوش کرد و بخش زیادی از معترضان، از اصلاحات درون نظام، ناامید شدند. یکی از معترضان دی ۱۳۹۶ در این باره می‌گوید: «من خودم قبل‌ترها از روحانی قطع امید کرده بودم و احساس فریب خوردن داشتم. رفقای من دنبال معجزه بودند؛ مثلاً یکی از آن‌ها می‌گفت، من مطمئن هستم روحانی بیاید، چند روز بعد حجاب هم آزاد می‌شود و می‌گفت اگر حجاب آزاد شود، بقیه چیزها هم آزاد می‌شود. اما روحانی زد زیر شعارهاش».

تبلور این ناامیدی را می‌توان در ویدیویی ملاحظه کرد که پس از آبان ۱۳۹۸ در فضای مجازی منتشر شد. در ویدیوی یادشده، «آهنگ» ترانه «دوباره ایران»، که متعلق به پویش

انتخاباتی حسن روحانی بود، بر روی تصاویر سرکوب معترضان در دی ۱۳۹۶ و آبان ۱۳۹۸ مونتاژ شده بود و به نوعی، تصویر اصلاحات، به سخره گرفته شده بود. روند مصالحه‌جویی و فضای ترس و اندوه سال ۱۳۸۸، پس از سال ۱۳۹۶، شکلی تهاجمی، پرشور، قدرتمند و خشمگین به خود گرفت. همه معترضان دی ۱۳۹۶، آبان ۱۳۹۸ و سال ۱۴۰۱ در مصاحبه‌های خود بر «خشم از کل سیستم» تأکید داشتند. یکی از معترضان که پیشینه بازداشت نیز دارد، می‌گوید: «آبان ۹۸ یا همین داستان [اعتراض‌های سال ۱۴۰۱] بیشتر اون روحیه مقاومت رو برمی‌انگیزه؛ اما بیشتر از هر حس دیگه‌ای، خشم و عصبانیت بود». کاربرد بعضی فحش‌ها و کلمات رکیک در گردهمایی‌های اعتراضی از سوی برخی از معترضان ۱۴۰۱ نیز متأثر از این عصبانیت و خشم انباشته معترضان بود.

محتوای ترانه‌های اعتراضی سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸، بیانگر این است که در آن اعتراض‌ها، سوپه مصالحه، اصلاحات، و مدارا به مرور کنار گذاشته شده و جای خود را به معترضان خشمگین و سوگوار داده است. از جمله این ترانه‌ها می‌توان به «از کرج تا لنگرود» اثر فدایی، «وداع قبل از رفتن» اثر مهدی یراحی، «دست‌هاشو مشت کرده» اثر سروش هیچ‌کس، و «بازمانده» اثر توماج صالحی اشاره کرد. در همه این آثار بر ادامه راه اعتراض‌ها، فوران خشم، و گرفتن انتقام با زبان صریح تأکید می‌شود. به عنوان مثال، سروش هیچ‌کس، که پیش از این در اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ آرزوی روزی را می‌کند که «ما هم رو نکشیم»، در اثر خود پس از آبان ۱۳۹۸، دیگر تعریفش از «ما» فرق کرده است و به قطعی‌سازی دست می‌زند و این بار «ما» را تنها شامل معترضان می‌داند و می‌گوید: «داد می‌زنه، کی این جنایتو از یاد می‌بره، داره جون به لب رسیده رو فریاد می‌زنه، ما همه با هم هستیم». تحلیل مضامین آثار منتشرشده در کنار مصاحبه با معترضان، نشان از جهت‌گیری این خشم به سمت کلیت نظام و معنای پشتیبان آن دارد.

در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، مؤلفه امید نیز در جهان معنایی معترضان پررنگ‌تر شد. یکی از زنان زندانی اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ می‌گوید: «بله هنوز هم امید دارم. شما توجه کن ما الان داریم برای اولین بار در مورد آلترناتیو سیستم صحبت می‌کنیم. این قبلاً حتی توی ذهن ما هم قفل بود». این فرازوی از نظام معنایی حاکم و امید به آینده در آثار هنری منتشرشده نیز بازتاب یافت. حدود ۴۰۰ اثر هنری در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ منتشر شد، اما به لحاظ بیشترین تعداد دفعات دانلود در شبکه‌های اجتماعی، می‌توان به این موارد اشاره کرد: «برای...» اثر شروین حاجی‌پور، سرود «زن»

اثر مهدی یراحی، ترانه «زن» که توسط رعنا منصور سروده و اجرا شده است، ترانه‌ای با عنوان «دختران سرزمین آفتاب» اثر جمعی از دانشجویان دانشکده موسیقی، سرود آزادی (زن، زندگی، آزادی) با فرم هم‌خوانی، و «زن آزاده منم» اثر نگین پارسا.

ترانه‌های مربوط به اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، با زبان صریح، همراه با امید و خشم، به‌طور مستقیم خواسته‌های معترضان را بازتاب می‌دادند. یکی از دهه‌هشتادی‌های معترض می‌گوید: «یک کم می‌خواستم زندگی کنم، ولی نمی‌تونستم. فاصله زندگی ایده‌آل با زندگی حقیقی خیلی زیاد شده بود؛ بیش از اندازه زیاد بود». طلب کردن زندگی از نظام حاکم در دل محبوب‌ترین ترانه این اعتراض‌ها، یعنی «برای...»، تبلور یافت. شعر این ترانه که با استفاده از متن توییت‌های معترضان ساخته شده بود همه محدودیت‌ها و ناکارآمدی‌هایی را هدف قرار می‌دهد که یک «زندگی معمولی» را از معترضان سلب کرده است.

به‌موازات تحول جهان معنایی معترضان، ترانه‌های اعتراضی نیز به‌سوی کنار گذاشتن کنایه، استعاره‌زدایی، پرهیز از سوگواری منفعل، کنار گذاشتن زبان معنوی و ضعف، پررنگ شدن خشم، کنار گذاشتن نظام قدیم (از مردسالاری تا سنت‌گرایی)، برابری جنسیتی، و امید به آینده حرکت کرده‌اند. درعین حال، پیوندی نامرئی میان همه این اعتراض‌ها ایجاد شده است؛ برای مثال، ندا آقاسلطان، به‌عنوان یک زن و نمادی از اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ در متن ترانه‌های اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ هم حضور دارد؛ اما سایر مؤلفه‌ها، رنگ دیگری گرفته‌اند. در این اعتراض‌ها، هیچ نشانی از انقلاب سال ۱۳۵۷ وجود ندارد و این نظام معنایی، به‌طور کامل کنار گذاشته شده و سوژه مصالحه‌جو و آشتی‌پذیر بسیار کم‌رنگ شده است و جای آن را سوژه ستیزه‌طلب و رادیکال گرفته است.

۷-۴. نسبت زندگی و مبارزه: از زندگی برای مبارزه تا زندگی به‌مثابه مبارزه

در اعتراض‌های سال ۱۳۸۸، تعداد زیادی از چهره‌های رسانه‌ای تلاش می‌کردند، کنش‌های جمعی را در راستای مبارزه بدون خشونت و اعتراض مدنی، شکل دهند. پیشنهادهایی مبتنی بر تحریم رویدادهای هنری دولتی، مانند جشنواره فیلم فجر، عدم شرکت در مراسمی که رئیس‌جمهور وقت شرکت می‌کرد، عدم پرداخت قبوض آب و برق، ارسال پیامک جمعی به برنامه‌های صداوسیما مانند ۹۰، یا اعمال فشار ناگهانی به شبکه برق مطرح شد؛ اما از این پیشنهادها استقبال نشد و سطح تحریم رویدادهای دولتی و اقدامات هماهنگ اعتراضی، ابعاد

گسترده‌ای نگرفت. چنین رویکردی، یادآور راهبردهایی بود که هدف از زندگی را مبارزه می‌دانستند، ولی در آن برهه، زیاد از آن‌ها استقبال نشد؛ به‌گونه‌ای که میرحسین موسوی، به‌عنوان یکی از رهبران اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ در بیانیه شماره ۱۳ خود اعلام کرد: «مبارزه امری مقدس است، اما دائمی نیست. آنچه دائمی است، زندگی است». معنای نهفته در چنین رویه‌هایی، گذر از سویه‌های انقلابی سال ۱۳۵۷ بود که در آن مبارزه بر زندگی اولویت داشت. در اعتراض‌های پس از سال ۱۴۰۱، شاهد شکل‌گیری شکل جدیدی از اعتراض بودیم. در این شیوه اعتراضی، زندگی بر مبارزه اولویت داشت و در واقع، مبارزه برای زندگی بود. به بیان روشن‌تر، نفس زندگی کردن به شیوه‌ای که خود افراد می‌خواستند، معنای مبارزه پیدا کرد. آنچه زندگی روزمره را به مبارزه تبدیل می‌کند، سطح بالای مداخله حکومت در زندگی افراد است. وقتی حکومت بخواهد شبکه قدرت خود را در همه ابعاد گسترش دهد، هرگونه اقدامی که این تصویر یکپارچه را مختل کند، عملی اعتراضی به‌شمار می‌آید. یکی از معترضان که در شهر قم زندگی می‌کند و در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ دستگیر شده است می‌گوید: «قم شهر مذهبی‌ای‌یه. اینجا سخت‌تره، روسری سر نکردن اکت سیاسییه. مثلاً خود خواهر من به‌خاطر اینکه روسریش دور گردنش بود، کوبیده بودن تو سرش. خواهر من با صورت اومده بود تو زمین، و اون طرف، اصلاً فرار هم نکرده بود. وایستاده بود سر خواهرم داد هم می‌زد. خب این به‌خاطر حمایت حکومته».

در اعتراض‌های ۱۴۰۱ و پس از آن، شاهد پدیده‌ای هستیم که می‌توان آن را «اعتیاد به تجربه آزادی» نامید. افراد در آن اعتراض‌ها، برای لحظاتی طعم زیست بدون دوگانگی را چشیده‌اند و خواهان تکرار و تداوم آن هستند. این پدیده به‌نوبه خود، فشار برای بازگشت به وضعیت پیشین را بی‌اثر می‌کند. یکی از زنان بلوچ که در دهه چهارم زندگی خود قرار دارد و مجرد است و تحصیلات سیکل دارد، می‌گوید: «ما قبلاً رویایی داشتیم. الان انگار اون خواب‌ها و رؤیاها رو داریم زندگی می‌کنیم. دیدم نه، فقط من نیستم؛ بقیه هم هستن. الان جایی بتونم روسریمو میندازم. دفعه اول جای خلوتی هم بود، ولی سرتاپا ذوق شده بود. هرچی بشه، آدم‌ها این آزادی رو زندگی کردن، زیر دهنشون مزه کرده، چیزی به عقب برنمی‌گرده». چنین تجربه‌ای از آزادی باعث می‌شود که افراد، دیگر در زندگی روزمره خود به معیارهای گذشته بازنگرند و مقاومت بیشتری از خود نشان دهند؛ زیرا، گویی در لحظه رخداد اعتراض‌ها به برداشتی رسیده‌اند که تعریف از وضعیت طبیعی و غیرطبیعی برایشان عوض شده

است. آن‌ها وضعیتی را که با زور بخواهند روسری سر کنند، به‌عنوان وضعی غیرطبیعی شناخته‌اند. یکی از معترضان سال ۱۴۰۱ که پس از آن سال، روسری سر نکرده است— درباره اینکه مجبور شده است در یک مورد، به‌دلیل حضور در یک جلسه رسمی به‌اجبار مدیرش روسری سر کند، می‌گوید:

باورت نمی‌شه سرم درد می‌کرد! این شال باعث شد سرم درد بگیره! چهل سال سرم بوده، یک ساله سرم نیست! چهل سال غیرطبیعی، یک سالی که سرم نیست، طبیعیه! به‌نظرم کل پروسه غیرطبیعی بوده! تحمیل روندش غیرطبیعی بوده! به‌عنوان یک انسان، اون چیزی که به من تحمیل شده زیرسؤال بردن شأنیت انسانیم بوده در تمامی ابعاد! وقتی که بدیهی‌ترین حقوقت ازت گرفته می‌شه، اصلی‌ترین حقت ازت گرفته می‌شه! وقتی تو حق نداری برای لباس، برای خودت، برای نوع پوششت، برای انتخاب شخصی زندگیت تصمیم بگیری، قراره انتخاب‌های بزرگ سیاسی انجام بدی؟ تو توی بدیهیاتش موندی!....

یکی از دختران معترض که در خانواده‌ای غیرمذهبی و بی‌اعتقاد به حجاب بزرگ شده است، در این باره می‌گوید: «اولین بار می‌ترسیدم [روسری از سرم بردارم]. به دوستم که همراهم بود گفتم، می‌ترسم تنهایی بلایی سرم بیارن. اون هم روسریشو برداشت و گفت دیگه نترس». یکی دیگر از دختران معترض ۲۶ ساله که ساکن شرق تهران و دانشجوی دکتری است می‌گوید:

تا یه جایی به‌خاطر معذوریت‌های بانکی یا محیط دانشگاه و این چیزارعاایت می‌کردم، ولی از یه‌جا تصمیم گرفتم به این ریاکاری‌ها خاتمه بدم. من آدم محافظه‌کاریم. یه شنبه اوایلی که تازه حجاب سر نمی‌کردم داشتم می‌رفتم دانشگاه، توی اتوبوس یه خانم محجبه کامل، هم‌سن مادرم، نشست جلوم. من استرس گرفتم الان بهم یه چیز می‌گه و شنبه‌ام خراب می‌شه. تایه‌هو بهم لبخند زد و گفت، شما خیلی شجاعید ما بهتون افتخار می‌کنیم. اون خیلی حالم رو خوب کرد.

حمایت از افرادی که روسری از سر برمی‌دارند یا در اعتراض‌ها شرکت می‌کنند، به شکل‌های گوناگونی در طول اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ و پس از آن، ظهور و بروز داشت و این حمایت به افراد، شجاعت بیشتری می‌دهد و آن را می‌توان «توزیع ترس» نامید.

زندگی به‌مثابه مبارزه، خود را عرصه‌های گوناگونی نشان می‌داد؛ برای مثال، هنرمندانی که با جشنواره‌های رسمی همکاری می‌کردند یا در روزهای اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ اقدام به

برگزاری کنسرت یا نمایش می‌کردند، توسط همکارانشان طرد شدند. افزون‌براین، هنرمندانی که به دلیل همراهی با اعتراض‌ها دچار محدودیت شدند، مورد حمایت همکارانشان قرار گرفتند. یکی از این هنرمندان در این باره می‌گوید:

سخته، وقتی شما در حالت عادی هم از طریق هنر نمی‌تونید درآمد داشته باشید، حالا کار هم نتونی بکنی. ولی خب راه‌های جایگزین هم هست دیگه؛ مثل همین تئاتر و کنسرت زیرزمینی. حتماً که نباید سمت بره روی بیلپورد. الان سوی سوشال مدیا هم می‌تونن کارها رو منتشر کنن و هم می‌تونن مخاطبیت رو دعوت کنن بیاد کارها رو ببینن.

۸-۴. خشونت خیابانی: از خویشتن‌داری تا فحاشی و از نفرین تا انتقام

نگاه معترضان به مسئله خشونت در طول دوره مورد بررسی دچار تغییر معنایی شده است. بیشتر معترضان سال ۱۳۸۸، اعتراض‌های خود را غیرخشونت‌آمیز می‌دانستند و اقداماتی مانند آتش زدن بانک‌ها، تخریب مغازه‌ها، و... را به نیروهای حکومتی نسبت می‌دادند. یکی از معترضان سال ۱۳۸۸ در این باره می‌گوید: «اعتراض ما مدنی و غیرخشونت‌آمیز بود و این هم رویه‌ای بود که خیلی‌ها آگاهانه یا ناآگاهانه پذیرفته بودندش. خود من اون موقع در موردش فقط چیزایی شنیده بودم ولی خب تصورم این بود که ما اگه دست به خشونت نزنیم، اون‌ها هم بهمون کاری ندارن؛ ولی هرچقدر گذشت، دیدیم این طوری نیست». رهبران جنبش سبز نیز در بیانیه‌ها و اظهارات خود همواره بر مسالمت‌آمیز بودن اعتراض‌ها تأکید داشتند. حتی آسیب‌دیدگان این اعتراض‌ها، در اوج خشم و اندوه، اقدام به نفرین کردن و واگذاری افراد به خدا و آخرت می‌کردند؛ اما این رویه پس از سال ۱۳۹۶ تغییر کرد.

به نظر می‌رسد، هرچه سطح خشونت نیروهای حکومتی برای مقابله با معترضان افزایش یافته، خشونت معترضان نیز روبه‌فزونی نهاده است. یکی از معترضان دی ۱۳۹۶ می‌گوید: «شب اول [اعتراض‌ها] که رفته بودیم، مردم خیلی بی‌پروا بودند؛ مثلاً همه چیز رو تخریب می‌کردند. چندتا از بچه محل‌ها اصلاً گفتند بانک دیدید شیشه‌هاش رو بیارید پایین. ولی خب به مغازه‌های مردم کسی کار نداشت. شب دوم [اعتراض‌ها] همبستگی بیشتر شده بود. انگار سرکوب شب دوم، مردم رو همبسته‌تر کرده بود؛ مثلاً تعریف می‌کردند: «فلان خانم رو خودم دیدم که موقع حمله گاردی‌ها زیر دست و پا له شد، یا فلانی رو گرفتن کشیدن بردن، ولی باز هم

خیلیا می‌گفتن باید به هر قیمتی شده، مسلح بشیم. این جوری از پس اینا برنماییم». همچنین، یکی از زنان معترضی که در آبان ۱۳۹۸ در حوادث «فردیس» شرکت داشته است، در این باره می‌گوید:

می‌گفتم ما الان باید خشممون رو خالی کنیم. دیگه مهم نیست بعدش چی می‌شه. ما چشم‌اندازمون اصلاً اصلاح نیست؛ فروپاشیه! فروپاشی که نه، پوکوندن این‌هاست؛ یعنی هرچی این‌ها دارن می‌کشن، ما هم باید بکشیم. دیگه می‌دونی حس می‌کردم که ما دیگه همه راه‌ها رو امتحان کردیم! شاید هم دنیا واقعاً این باشه که بجنگ تا بجنگیمه دیگه! می‌کشه ما هم باید بکشیم!

رویه افزایش خشونت، سبب بروز نگرانی‌هایی حتی در میان برخی از معترضان نیز شده بود. یکی از دختران معترضی که برادر کوچک‌ترش هم در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ دستگیر شده و پدرش عضو سپاه پاسداران است، می‌گوید:

یه حرفایی گفته می‌شد که نمی‌دونم همین بلایی که سر بچه‌های مردم می‌آید، سر بچه‌های خودتون بیارن. من می‌ترسیدم که اگر این انقلاب / اعتراضات سال ۱۴۰۱ / به‌ثمر برسه، سر من و امثال من چی می‌آید. خانواده‌هایی مثل من هم از طرف مردم طرد می‌شن، هم به‌خاطر اتفاقی که واسه برادرم افتاد، از طرف حاکمیت.

بخشی از معترضان که بیشتر از نسل جدید بودند اعتراض سیاسی را به معنای درگیری سخت با نیروهای امنیتی و کنار زدن آن‌ها می‌دانستند و به‌نظر می‌رسد، سیاست درست و راستینی که می‌شناسند، در نفی دیگری و کنار زدن او باشد؛ به‌عنوان مثال، یکی از این معترضان می‌گوید: «مسئله اینه من دیگه نمی‌خوام شعار بدم فقط، با تو می‌خوام دست به یقه بشم، کوتاه نیام!»). نزاع با نیروهای حاکمیتی تا حدی بود که حتی اگر نیروهای امنیتی هم به‌سراغ معترضان نمی‌رفتند، آن‌ها به‌سمت نیروهای امنیتی یورش می‌بردند و از درگیری و خشونت استقبال می‌کردند؛ به‌عنوان مثال، یکی از معترضان درباره‌ی مشاهدات خود در شهر خمام گیلان می‌گوید:

می‌مدن برای خودتون شعار می‌دادن تا هشت تا ده شب و هیچ‌کس هم کاری نداشت! به این‌ها برخورد! خب ما هم داریم تظاهرات می‌کنیم دیگه چرا کسی نمیداد! یه مجسمه قاسم سلیمانی بوده برمی‌دارن آتیشش می‌زنن! فرداش می‌ریزن اولاً اون‌ها که آتیش زدن رو بازداشت می‌کنن. درواقع، دلیل بازداشت، آتیش زدن مجسمه

بوده.

بنابراین، از سال ۱۳۹۶ به این سو، معترضان، خشن‌تر شده و حتی بخشی از آن‌ها که از نسل جدید هستند، جز این مسیر، مسیر دیگری را از سیاست نشناخته‌اند و سیاست برای آن‌ها در اعمال قدرت توسط حاکمیت و مقابله با آن از طریق اعمال خشونت از سوی معترضان تعریف می‌شود.

۹-۴. اقدامات نمادین: از رنگ‌ها و نشانه‌های نمادین تا خودآزاری و خودکشی‌های نمادین نمادسازی، اقدامی است که افزون‌بر نشان دادن اعتراض، می‌تواند نشانی از با هم بودن و کثرت معترضان باشد. نمادها همچنین می‌توانند به افراد، قوت قلب داده و آن‌ها را از ترس تنهایی نجات دهند. یکی از معترضان در این باره می‌گوید: «انگار وقتی با هم انجامش می‌دی، ترسش تقسیم می‌شه». در اعتراض‌های سال ۱۳۸۸، رنگ سبز که در فرهنگ مذهبی رنگ مقدسی شناخته می‌شد و با سیادت میرحسین موسوی نیز پیوند می‌خورد به همراه نشان دادن علامت پیروزی با انگشتان یا چسب زدن روی دهان به نشانه سکوت، جزو اقدامات نمادینی بود که معترضان را به یکدیگر پیوند می‌داد و آنان با مشاهده این نمادها، احساس می‌کردند که تنها نیستند.

بازار نیز در تاریخ اعتراض‌های سیاسی در ایران، همواره اهمیت نمادینی داشته است. بارها معترضان در سال ۱۳۸۸، موضوع دعوت بازاریان به اعتصاب و بستن مغازه‌ها را مطرح کردند، اما با استقبال روبه‌رو نشده بود. در اعتراض‌های ۱۳۹۶، اعتصاب‌های خودجوش در بخش‌هایی از بازار تهران، مانند بهارستان و بخش‌هایی از بازار تبریز، زنجان، اراک، بندرعباس، و... رخ داد. به نظر می‌رسد، تغییراتی که در اقبال بازاری رخ داده است، ظرفیت اقدامات اعتراضی میان آن‌ها را افزایش داده است. نسل جدید بازاریان، بیشتر مستأجر هستند و امکان خرید حجره ندارند. معیشت نسل جدید، وابستگی بیشتری به درآمد روزانه و مؤلفه‌های اقتصادی دارد و تاب‌آوری آنان کمتر شده است. یکی از معترضان سال ۱۳۹۶ در این باره می‌گوید:

سه‌چهار روز کامل اعتصاب بود. فرش و طلا، هم تبریز هم زنجان، زنجانم می‌شنیدیم اعتصابه. بین ۱۵ تا ۲۰ دی فکر کنم اعتصاب بود. خیلی بازار و بورس، زمین خورده بود از این بابت که تا زنجان و بندرعباس هم بازار اعتصاب کرده بود.

فکر کنم فتوا داده بودن که کسی که به اعتصاب پایان نده و مغازه‌شو باز نکنه، مفسد فی الارضه. یعنی مردم از ترس جوشون مغازه‌اشون رو باز کردن. از اون طرف، مالک‌ها رو هم تهدید کرده بودن. اونا هم رو مستأجرها فشار می‌آوردن. مستأجرها هم می‌دیدن راهی ندارن، دو طرفش باخت بود.

عدم مالکیت بر حجره، افزون بر افزایش قابلیت اعتراضی و وابستگی شدید آن‌ها به درآمد ماهیانه، تاب‌آوری بازاریان در مقابل اعتصاب‌های طولانی را نیز کاهش می‌دهد و امکان ادامه اعتراض را از آنان سلب می‌کند.

اعتصاب‌های بازاریان و مغازه‌داران، به‌ویژه کافه‌داران و رستوران‌ها در سال ۱۴۰۱، به‌صورت گسترده رخ داد؛ هرچند وابستگی به پرداخت اجاره‌بها در کنار پلمب واحدهایی که در روزهای فراخوان اقدام به بستن مغازه‌های خود می‌کردند، یکی از عواملی بود که ادامه مسیر اعتصاب‌ها در سال ۱۴۰۱ را مختل کرد. افزون بر این، نمی‌توان فشار اجتماعی حاکم بر این واحدها برای بستن واحدهای تجاریشان را نادیده گرفت؛ به‌گونه‌ای که بسیاری از رستوران‌ها و کافه‌هایی که در روزهای فراخوان اعتصاب، اقدام به ارائه خدمات می‌کردند یا در روزهای اعتراض، تذکر حجاب می‌دادند، در شبکه‌های اجتماعی معرفی می‌شدند و معترضان، آن‌ها را تحریم می‌کردند؛ به‌عنوان مثال، یکی از معترضان سال ۱۴۰۱ در این باره می‌گوید: «باید همه هزینه بدیم. چرا فقط زن‌ها، چرا فقط کارگرا، تو کافه‌دار هم دو قرون از سودت بگذر، چی می‌شه، از گشنگی نمی‌میری».

در اعتراض‌های سال ۱۳۹۸، از خاموش کردن ماشین‌ها در میانه خیابان‌های شهری، اتوبان‌ها و همچنین، مسدودسازی بسیاری از راه‌های مواصلاتی بین شهری به‌عنوان اقدام اعتراضی استفاده می‌شد. این موضوع با حمل و نقل و بنزین، که جرقه آغاز اعتراض‌ها بود، پیوند تنگاتنگی داشت؛ به‌عنوان مثال، می‌توان به مسدودسازی اتوبان امام علی (ع) در تهران و راه‌های مواصلاتی اصفهان، ماهشهر، و لرستان اشاره کرد.

اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، به‌لحاظ اقدامات نمادین، دارای تنوع بیشتری بود. نخستین بار، ویدا موحد در خیابان انقلاب تهران، اقدام به برداشتن روسری و تکان دادن آن در هوا کرد. بعدها، تعداد زیادی از زنان شرکت‌کننده در مراسم تشییع جنازه مهسا (ژینا) امینی در قیرستان سقز، این اقدام را تکرار کردند که در بسیاری از شهرها به‌شکل آتش زدن روسری ادامه یافت. کوتاه کردن موی سر نیز اقدام دیگری بود که وجهی نمادین داشت. یکی از زنانی که فیلم کوتاه

کردن موی خود را در صفحه‌اش منتشر کرده و دستگیر شده است، می‌گوید: «آره واقعاً! می‌گم اصلاً دلم می‌خواست که واقعاً یه کاری بکنم! که باز به خاطر همین بود که من موهام رو تراشیدم! یعنی حس می‌کردم که به یکی باید آسیب بزنم و خب طبق معمول، اول به خودم!». یکی از نمادین‌ترین صحنه‌های کوتاه کردن مو به نشانه اعتراض، تصویر رؤیا پیرایی، دختر مینو مجیدی، از کشته‌شدگان این اعتراض‌ها، بود که با موی کوتاه‌شده و با چهره‌ای برافروخته بالای قبر مادرش ایستاده است.

هنگامی که امکان اقدام جمعی به نحوی سلب شده و فرد، خود را در تنگنای اخلاقی ببیند، ممکن است دست به خودتخریبی انتحاری بزند تا خود را از زیر فشار اخلاقی انفعال برهاند و جان خود را به نماد اعتراض تبدیل کند؛ موضوعی که می‌توان از آن با عنوان «خودکشی اجتماعی» یاد کرد. چنین اقداماتی در اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ نیز به‌عنوان اقدام نمادین فردی رخ داده است. از آن جمله می‌توان به اعتصاب غذای منجر به فوت هدی صابر، فعال ملی-مذهبی، در سال ۱۳۹۰ در اعتراض به مرگ هاله سحابی، یا خودکشی محمد مرادی، دانشجوی ساکن فرانسه، در اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ اشاره کرد. مرادی در آخرین صحبت‌هایش پیش از خودکشی گفته بود: «امیدوارم مرگ من توجه دست‌کم بخشی از رسانه‌ها در خارج از کشور را به خود جلب کند و همین‌طور امیدوارم این پیامی باشد به مردم ایران که فکر نکنند ایرانیان خارج از کشور در غم آن‌ها شریک نیستند و اگر پیش بیاید، نخواهند جانشان را برای آن‌ها فدا کنند».

اگرچه در تصمیم به خودکشی، عوامل روانی شخصی نیز مؤثر است، اما ناامیدی از جمع و اقدام جمعی و احساس تنهایی نیز از عوامل تأثیرگذار بر چنین تصمیمی به‌شمار می‌آید. در چنین شرایطی ممکن است فرد با امید به فردای پس از خود یا ناامیدی مطلق، دست به خودکشی اعتراضی بزند. یکی از زنان دستگیرشده سال ۱۴۰۱ که یک‌بار اقدام به خودکشی کرده و ناموفق بوده است، از ناامیدی خود از جامعه و حتی اطرافیان می‌گوید:

نمی‌فهمم! واقعاً نمی‌فهمم! این جوری نیست که تلاش نکردم! هزاران بار از خانواده خودم بگیر تا بیرون. من آدمیم که بیس / اساس / رو گذاشته بودم رو اینکه آگاهی اگر بخشی تغییرات به‌وجود میاد! از دوستای خود دانشگاه بگیر که مثلاً دوست‌های صمیمی رو بهشون می‌گفتم. آقا مگه شما نمی‌گین فمینیستین؟ مگه نمی‌گین برابری حقوق مرد و زن می‌خوان! این یه چیز قانونیه! همون دوست‌های من مهریه‌شون رو

گرفتن، نفقه‌شون رو گرفتن و من باهاشون به مشکل برخورددم! گفتم شما اون چیزی که می‌گفتین نبودین. من نمی‌تونم این موضوع رو بپذیرم ازتون! این اتفاقاتی که تو این زندگی ما افتاده، کار رو به جایی توی زندگی من رسوند که من نمی‌تونستم ادامه بدم و به خودکشی رسیدم!

۱۰-۴. آگاهی و اعتراض: از آگاهی‌های اعتراض‌آفرین تا اعتراض‌های آگاهی‌بخش

اعتراض‌های سیاسی، معمولاً حاصل آگاهی‌ها و معناهای جدید ساخته‌شده برای جامعه هستند، اما این اعتراض‌ها درعین‌حال، می‌توانند رشد آگاهی را در سطح جامعه سرعت ببخشند. این آگاهی‌بخشی تنها به اعتراض‌هایی محدود نمی‌شود که از آن‌ها با عنوان «جنبش‌های بیان‌کننده (آگاهی‌بخش)» یاد می‌شود. ممکن است در اعتراض‌های سیاسی، آگاهی‌بخشی با اطلاع‌رسانی همراه شود و دریافت‌های جدیدی را برای افراد بسازد. روایت‌هایی که افراد می‌سازند و در شبکه‌های اجتماعی منتشر می‌کنند، می‌تواند در شکل‌گیری این آگاهی‌ها نقش مؤثری داشته باشد. به‌طورکلی، اعتراض، حاصل سطح جدیدی از آگاهی است، اما در طول اعتراض، با ساخت روایت توسط معترضان، شاهد رشد آگاهی در جریان اعتراض نیز هستیم.

اعتراض‌های سال ۱۳۸۸ از این نظر که به یک قشر خاص محدود نبود، تأثیرات گسترده‌تری از اعتراض‌های دانشجویی سال‌های پیشین داشت. ایجاد اعتمادبه‌نفس حضور خیابانی در بخشی از جامعه، از جمله مهم‌ترین تأثیرات آگاهی‌بخشی این اعتراض‌ها بود. بسیاری از معترضان اظهار می‌داشتند که در طول «جنبش سبز» از بسیاری از حقوق مدنی خود آگاه شدند و متوجه شدند که می‌توان برای اعتراض به خیابان آمد. از آن‌پس، مفاهیمی مانند حقوق مدنی، حقوق ملت، شهروندخبرنگار، آگاهی‌رسانی، هر ایرانی یک رسانه، و... در جامعه رشد کرد. یکی از معترضان سال ۱۳۸۸ در این باره می‌گوید:

وقتی شکوه جمعیت، مثلاً راهپیمایی سکوت (۲۵ خرداد ۱۳۸۸) رو می‌دید، می‌فهمیدی که ما اونقدرها هم ضعیف نیستیم. رعیت نیستیم که اینا هر بلایی بخوانن. سرمون بیارن. بالأخره ما هم حقوقی داریم. حالا ما اون موقع می‌گفتیم اجرای حقوق ملت که در قانون اساسی اومده، ولی بالأخره خیابون از چنگشون دراومد، قبل از ۸۸

۱. مصاحبه با فرد موردنظر با هماهنگی روانشناس وی و در حضور یکی از نزدیکان ایشان انجام شد.

فقط اینا می تونستن راهپیمایی بذارن، ولی ۸۸ نشون داد که نه، ما هم می تونیم.

اعتراض های سال ۱۳۸۸ سبب آگاهی معترضان از حقوق مدنی شد؛ اما اعتراض های سال های ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸، سبب آگاهی معترضان از امتناع اصلاحات شد. مشارکت کنندگان در این دو دوره اعتراض بر این نظر بودند که شیوه رویارویی حاکمیت با اعتراض های مردمی در کنار رویدادهای بعدی، مانند سقوط هواپیمای اوکراینی و ناکارآمدی در رویارویی با همه گیری کرونا سبب شده است که از اصلاحات مبتنی بر صندوق رأی ناامید شوند و به افراد درون حاکمیت اعتمادی نداشته باشند. یکی از معترضان در این باره می گوید:

۹۸ خیلی برام پررنگ تر بود. این قطع شدن و یهو سیل خبرها، بین بهر حال تو همه این سالها اخبار به گوشت می رسید؛ واقعاً فکر می کردم تو یه حبایی دارم زندگی می کنم. دیدیم نه بابا، کسی قرار نیست از داخل این سیستم کمکمون کنه و انگار اینا هیچ مرزی ندارن، آبان ۹۸ و هواپیما! هواپیما یه درجه ای از ظلم بود که سابقه نداشت.

اما اعتراض های سال ۱۴۰۱، سبب شکل گیری آگاهی درباره حقوق اقلیت ها، زنان، و رواداری در مورد سبک زندگی های متفاوت شد. در این شرایط، جمله هایی در سطح شبکه های اجتماعی منتشر می شد با عنوان اینکه «راوی شجاعت باشیم و نه ترس». چنین جمله هایی افزون بر تشویق زنان و مردان به حضور در اعتراض ها، سبب می شد که خانواده ها نیز در مقابل برخی قوانین اعمالی توسط حاکمیت، حمایت بیشتری از فرزندان خود داشته باشند. افزون بر این، انفجار آگاهی در سطح جامعه سبب شد که بسیاری از زنان اظهار کنند که در کش وقوس اعتراض های سال ۱۴۰۱، میزان آزار کلامی ای که در خیابان ها با آن روبه رو بودند، به گونه ای شگرف کاهش یافته است و این موضوع حتی نگاه خود آن ها را درباره اینکه جامعه توان پذیرش زنان بی حجاب را ندارد، تغییر داده است؛ به عنوان مثال، یکی از مردان معترض اهل شهر قم، که پدرش حوزوی است و به همراه خواهرش در اعتراض ها شرکت داشته می گوید: «این اعتراض ها باعث یک تغییر در زندگی من شد. چیزهای جدیدی یاد گرفتم توی همین اتفاقات. اینکه هیچ زنی ناموس من نیست و من مالک هیچ زنی نیستم». یکی از زنان معترض اهل تهران نیز می گوید: «برگشت به عقب ممکن نیست، ولی جلو رفتن هم اونقدر سریع نیست. من قبلاً حس می کردم که جامعه ما توان پذیرش برداشتن حجاب رو نداره، ولی تو این چند وقت صحنه هایی رو دیدم که واقعاً نظرم رو عوض کرد».

آنچه در طول سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ مشاهده می‌شود، این است که هر اعتراض سیاسی ای می‌تواند به‌عنوان فرصتی برای ایجاد آگاهی‌های جدید عمل کند و پدیده‌ای را ملاحظه می‌کنیم که می‌توان آن را «آگاهی در اعتراض» نامید. این آگاهی در اعتراض، در سال ۱۳۸۸، رنگ حقوق مدنی داشت، در سال ۱۳۹۶ و ۱۳۹۸ رنگ ناامیدی از اصلاحات درون‌سیستمی و در سال ۱۴۰۱ رنگ‌وبوی آشنایی با حقوق زنان و اقلیت‌های مختلف را به‌خود گرفت و درعین حال، باور به تغییر از پایین را در میان بخشی از جامعه تقویت کرد.

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، در پی پاسخ‌گویی به این پرسش بودیم که شیوه‌های اعتراضی در طول سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ چه تغییری کرده‌اند و این تغییرات، چه نسبتی با تغییرات جهان معنایی معترضان برقرار می‌کنند. در این راستا، ضمن دسته‌بندی اقدامات اعتراضی، تلاش کردیم با انجام مصاحبه‌هایی با معترضان، معنای نهفته در اقدامات اعتراضی آن‌ها را شناسایی، تحول و تغییر آن در طول سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ را بررسی، و مرز میان فرم (شکل) و محتوا (معنا) را کم‌رنگ کنیم.

نتایج این پژوهش نشان داد که به‌موازات افزایش و تنوع مداخله‌گری دولت در ابعاد گوناگون زندگی مردم، فرصت‌ها و گونه‌های مقاومت و اعتراض مردم نیز افزایش یافته است. همچنین، تشدید نارضایتی‌های اجتماعی به‌همراه گسترش ارتباطات جمعی و شبکه‌های اجتماعی مجازی، زمینه‌های بیشتری را برای خلق شیوه‌های جدید اعتراض فراهم کرده است. ناامیدی معترضان از ساختارهای رسمی سیاست و احزاب رسمی کشور، به‌ویژه پس از سال ۱۳۹۶، جامعه را به‌سوی ایجاد ارتباطات جایگزین سوق داده است.

ارتباطات محلی، دوستانه، مجازی، و تشکل‌های اجتماعی سیاسی شده، جایگزین ارتباطات رسمی سیاسی در هدایت اعتراض‌ها شده‌اند. انتشار اعتراض به نواحی جغرافیایی و اقشار مختلف، بخشی از ذات اعتراض‌ها است؛ اما از سال ۱۳۸۸ به‌این‌سو، به‌دلیل افزایش سطح نارضایتی، انتشار اعتراض، سرعت تصاعدی یافته است. گستره انتشار اعتراض‌های سال ۱۴۰۱، به‌لحاظ جغرافیایی، حتی به روستاهای دورافتاده و به‌لحاظ اجتماعی، به نوجوانان و دانش‌آموزان رسید. معترضان سال ۱۳۸۸، خود را همچنان بخشی از نظام معنایی سیاسی حاکم می‌دانستند، اما در سال‌های اخیر، معترضان

به‌سوی انکار، نفی، و قطع هرگونه نقطه مشترک با نظام معنایی حاکم حرکت کرده‌اند. شعاردی، به‌عنوان یکی از شیوه‌های اعتراضی، از سکوت به‌سوی نفی مطلق و ناسزاگویی حرکت کرده و سویه‌های دینی در شعارهای معترضان کم‌رنگ شده است. این تحول، خود را در الگوهای اشغال فضا توسط معترضان نیز نشان می‌دهد. معترضان اصرار به اشغال فضاهایی که نشانی از انقلاب ۱۳۵۷ دارند را کنار گذاشته و فضاهای جدیدی خلق کرده‌اند. سرانجام، به‌لحاظ زمان و تقویم اعتراض‌ها نیز تحولات معناداری رخ داده است؛ در اعتراض‌های ۱۳۸۸، انتخاب زمان اعتراض، مطابق با تقویم نظام معنایی مستقر، مناسبت‌های مذهبی، یا نمادهای انقلاب ۱۳۵۷ پیش می‌رفت؛ اما در سال‌های اخیر، معترضان، مناسبت‌های جدیدی را آفریده و تقویم معنایی خود را رقم زده‌اند. سالگرد فوت کشته‌شدگان، گرامیداشت مناسبت‌هایی مانند آبان ۱۳۹۸، سقوط هواپیما، و...، بخشی از تقویمی است که معترضان خلق کرده‌اند. چنین رویه‌هایی نشان از ایجاد یک نظام معنایی جایگزین دارد که می‌تواند به‌مرور، یک تحول اجتماعی بزرگ را رقم بزند.

الگوی تشکل و ارتباطات معترضان از سال ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱، تغییرات معناداری پیدا کرده است. در این مورد می‌توان به چهار نکته اشاره کرد: (۱) تشکل‌های سیاسی رسمی که در ساختار جمهوری اسلامی نقش ایفا می‌کنند، از کارکرد خود خارج شده‌اند و نقشی را که در سال ۱۳۸۸ داشته‌اند، از دست داده‌اند؛ (۲) تشکل‌های اجتماعی که به‌دلایل دیگری همچون فعالیت‌های صنفی و تخصصی تشکیل شده بودند، در زمان اعتراض‌ها می‌توانند نقش سازماندهی داشته باشند؛ (۳) نفس اعتراض‌ها و پیامدهای آن‌ها می‌تواند سبب شکل‌گیری شبکه‌ای از ارتباطات جدید شود؛ (۴) شبکه‌ی اپوزیسیون خارج از کشور در ناامیدسازی و سرخوردگی معترضان داخلی نقش مؤثری ایفا کرده است.

زبان اعتراض نیز در دوره موردبررسی مقاله متحول شده است؛ متن ترانه‌های اعتراضی از کنایه‌گویی، استعاره، و سوگواری منفعلانه به‌سوی تقابل، نفی، خشونت، ستیزه‌جویی، امیدبخشی به نتایج اعتراض‌ها و محور قرار دادن زندگی حرکت کرده است. تحول مهم دیگر در شیوه‌های اعتراض، تلقی زندگی به‌مثابه مقاومت (مقاومت روزانه) است. عادت افراد به تجربه آزادی در دوره اعتراض‌ها، آن‌ها را به‌سوی تلاش برای تکرار آن در زندگی روزانه پس از اعتراض‌ها سوق داده است. تن زدن از حجاب اجباری و حمایت از مبارزان روزمره و طرد همراهان نظام، از جمله عادت‌واره‌های معترضان در سال‌های اخیر است. این موضوع می‌تواند

به مرور، هزینه‌های معنوی همراهی با نظام سیاسی مستقر را بالا ببرد و ظرفیت‌های بوروکراتیک آن را کاهش دهد.

سطح، شدت، و تنوع خشونت معترضان نیز در طول سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱ به گونه‌ای چشمگیر گسترش یافته است. معترضان در سال ۱۳۸۸، خود را حاملان مبارزه بدون خشونت معرفی و سعی می‌کردند انتقام را نفی کنند و طرف مقابل را به دنیای اخلاق و ترس از آخرت دعوت کنند. اما به مرور، متناسب با بن‌بست در سازوکارهای سیاست رسمی، معترضان به سوی قبح‌زدایی از خشونت و انتقام، گرایش پیدا کردند. این رویه به مرور، هزینه‌های مادی همراهی با نظام سیاسی مستقر را بالا خواهد برد.

استفاده از نشانه‌ها و نمادها نیز در سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۴۰۱، به گونه‌ای معنادار افزایش یافته است. زدن بوق‌های ممتد یا خاموش کردن اتومبیل در معابر و بزرگراه‌ها، نشان دادن علامت پیروزی، سوزاندن روسری، بریدن موی سر، و خودکشی اجتماعی، از جمله اقدامات نمادینی است که از اعتراض‌های ۱۳۹۶ به این سو و به ویژه در اعتراض‌های ۱۴۰۱، رو به فزونی نهاده است. افزایش سطح نارضایتی در بین اقشار بازاری، در کنار تغییر ماهیت مالکیت در بازار (نسل جدید بازاریان امکان خرید مغازه را ندارند) امکان وقوع اعتصاب در بازار را که یادآور اعتصاب‌های گسترده و مؤثر بازاریان در جنبش‌های سیاسی پیشین ایران است، گسترش داده است؛ اما در عین حال، تاب‌آوری آنان را برای تداوم اعتصاب‌ها، کاهش داده است. خودکشی اعتراضی-سیاسی نیز پدیده‌ای است که در سال‌های اخیر، به شیوه‌های اعتراضی افزوده شده است. مسئله مهم این است که اگر امکان اقدام جمعی اعتراض سلب شود و شرایط ناراضی‌کننده نیز تغییری نکند، معترضان ممکن است به سوی اقدامات فردی‌ای مانند خودکشی، سوق پیدا کنند. با توجه به ناامیدی بخشی از معترضان پس از سال ۱۴۰۱، شکل‌گیری سونامی خودکشی اجتماعی نیز یکی دیگر از احتمالات پیش‌رو خواهد بود.

روایت‌سازی یکی دیگر از شیوه‌های بازنمایی اعتراض است؛ اما ساخت روایت، افزون‌بر بازنمایی اعتراض، می‌تواند به بازتولید اعتراض نیز کمک کند. بررسی تحول جهان معنایی معترضان نشان می‌دهد که هر اعتراض، حاصل دسترسی به سطح جدیدی از آگاهی است، اما آگاهی در طول اعتراض، به گونه‌ای تصاعدی افزایش می‌یابد. این روند از سال ۱۳۸۸ آغاز شد و طی هر اعتراض، سطوح جدیدی از زیست اجتماعی را دربر گرفت. به نظر می‌رسد که ادامه

این روند، در صورت عدم اصلاح سیاست‌های کلی، به بی‌اعتباری کامل نظام معنایی حاکم بیانجامد و بستر معنایی فراگیری را برای نظم جدید فراهم آورد.*

منابع

- ازکیا، مصطفی (۱۳۸۲). روش‌های کاربردی تحقیق. تهران: کیهان
- اسماعیل‌زاده آشین، سعیده (۱۴۰۱). بررسی عوامل مؤثر بر کنش‌های جمعی اعتراضی در ایران (سال‌های ۱۳۸۸ و ۱۳۹۶). فصلنامه تخصصی علوم سیاسی، ۵۹(۱۸).
- اکبری مقدم، نیما؛ حاضری، علی محمد (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی هویت اعتراضی و نهادهای سازمان‌بخش جنبش‌های اجتماعی در ایران طی سال‌های ۱۳۷۸-۱۳۹۶. جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۴(۱)، ۷۹-۱۱۴.
- امینی، سعیده؛ امید، فاطمه (۱۴۰۲). تطور معنایی شعارهای اعتراض‌های سه دهه اخیر در سپهر گفتمان‌های سیاسی. رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۴(۳)، ۱۸۲-۱۵۵.
- جانستون، هنک (۱۳۹۸). جنبش اجتماعی چیست. ترجمه سعید کشاورزی و مریم کریمی. تهران: نشر ثالث.
- جلایی‌پور، حمیدرضا؛ نصراصفهان، آرش (۱۳۹۳). رخدادهای انتخابات ۱۳۸۸ از چشم‌انداز تحلیل چارچوب. جامعه‌شناسی تاریخی، ۱۶(۱)، ۱۶۱-۱۳۷.
- سعیدی ابواسحاقی، حامد (۱۴۰۰). تاکتیک‌های حریف در شکل‌دهی اغتشاشات شهری (مطالعه موردی اغتشاشات آبان ۱۳۹۸). فصلنامه مدیریت بحران و وضعیت‌های اضطراری، ۱۳(۴۲)، ۷۳-۳۳.
- حسینی، حسین؛ مقدم‌فر، حمیدرضا؛ قنبرپور، مصطفی (۱۳۹۵). واکاوی نقش و کارکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در حوادث انتخابات سال ۱۳۸۸ جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه آفاق امنیت، ۷(۲۴).
- دلاوری، ابوالفضل (۱۴۰۱). تحلیل چندلایه‌ای اعتراضات اخیر: به سوی سناریوهای ممکن و مطلوب. فصلنامه مطالعات ایرانی پویه، شماره ۲۱ و ۲۲، ۱۱۶-۹۳.
- دیتر، آپ کارل (۱۳۹۵). جنبش اجتماعی و اعتراض سیاسی؛ نظریه‌ها و رویکردها. ترجمه مجید عباسی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- سالدنا، جانی (۱۳۹۹). راهنمای کدگذاری برای پژوهشگران کیفی. ترجمه عبدالله گیویان. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سبزواری‌فرد، ساناز (۱۴۰۳). پدیدارشناسی اعتراض‌های دانشجویی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- سردارنیا، خلیل؛ البرزی، هنگامه (۱۴۰۱). تحلیل اعتراض‌های صنفی-اجتماعی اخیر در ایران از منظر نظریه سیاست خیابان. پژوهش‌های راهبردی سیاست، ۱۱(۴۰)، ۱۵۰-۱۰۷.
- کوثری، مسعود (۱۳۹۹). رهیافت و روش در علوم سیاسی؛ روش مقایسه‌ای. به اهتمام عباس منوچهری. تهران: سمت.
- گر، تد رابرت (۱۴۰۱). شورش سیاسی؛ علل، نتایج، و بدیل‌ها. ترجمه سعید صادقی جقه. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

مدنی، سعید و همکاران (۱۳۹۹). آتش خاموش؛ نگاهی به اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸. تهران: مؤسسه رحمان.

مصطفوی، انور؛ شهابی، محمود؛ شالچی، سمیه (۱۴۰۱). رفتار جمعی یا کنش اعتراضی: مطالعه ناآرامی‌های اجتماعی آبان ۹۸ با استفاده از نظریه مبنایی. رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۴(۲)، ۲۳۶-۲۱۱.

نوروزپور، مرتضی (۱۳۹۸). تحلیل اعتراض‌های سیاسی دی‌ماه ۱۳۹۶. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۴(۴)، ۲۲۰-۱۸۵.

نیاکوئی، امیر (۱۳۹۳). جامعه‌شناسی منازعات سیاسی در ایران: «انتخابات ۱۳۸۸». پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۰(۱)، ۲۳۰-۱۹۹.

وفایی کیان، مهلاسادات (۱۴۰۲). واکاوی جهان معنایی ترانه‌های اعتراضی سال ۱۴۰۱. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.

ولی‌نژاد، عبدالله؛ کاظمی، عباس (۱۴۰۰). تحلیل جامعه‌شناختی ناآرامی‌های آبان ۱۳۹۸. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۶(۴)، ۲۵۲-۲۲۱.

هرسیج، حسین؛ ربیعی‌نیا، بهمن (۱۴۰۲). الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی. جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۴(۳)، ۲۲-۱.

- Akram, S. (2014). Recognizing the 2011 United Kingdom Riots as Political Protest: A Theoretical Framework Based on Agency, Habitus and Preconscious. *British Journal of Criminology*, 54(3), 375.
- Buechler, Steven M. (1995). New Social Movement Theories. *The Sociological Quarterly*, 36(3), 441-464.
- Chesters, G., & Welsh, I. (2004). Rebel Colours: 'Framing' in Global Social Movements. *The Sociological Review*, 52(3), 314-335.
- Eyerman, R. & Jamison. A. (1991). *Social Movements: A Cognitive Approach*. University Park. PA: Pennsylvania State U Press.
- Karimi, P. (2024). *Women, Art, Freedom, Artists and Street Politics in Iran*. Leuven. Leuven University Press.
- Le Bon, G. (1960{1895}). *The Crowd: A Study of the the Popular Mind*. New York. NY: Viking Press.
- Maguire. M. & Delahunt. B (2017). Doing a Thematic Analysis: A Practical, Step-by-Step Guide for Learning and Teaching Scholars. *Dundalk Institute of Technology*, No.3.
- McAdam, D. & David A. Snow, eds. (1997). *Social Movements: Readings on Their Emergence, Mobilization, and Dynamics*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.
- Melluci, A. (1989). *Nomads of the Present: Social Movements and Individual*

Needs in Contemporary Society. edited by J. Keane and P. Mier. Temple University Press.

Olson, M. (1965). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard Economic Studies. First Edition.

Shahi, A & Abdoh-Tabrizi, E (2020). Iran's 2019-2020 Demonstrations: The Changing Dynamics of Political Protests in Iran, *Asian Affairs*, 51-1, 1-41.

Smith, D. W. (2007). *Husserl*. ed. Leiter, B. London & New York: Routledge.

Tarde, G. (1901). *L'Opinion et La Foule*. Paris: Felix Alcan

Tilly, C (2006). *Regimes and Repertoires*. The University of Chicago Press.

Tilly, C. (1978). *From Mobilization to Revolution*. Addison-Wesley Pub. Co. Chicago Style (17th ed.) Citation. Tilly, Charles.

Williams, R. (2004). *The Cultural Contexts of Collective Action: Constraints, Opportunities, and the Symbolic Life of Social Movements*. In D. Snow, S. Soule, & H. Kriesi (Eds.), *The Blackwell Companion to Social Movements* (pp. 91-115).